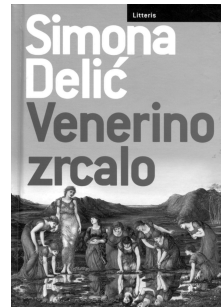

Simona Delić, Venerino zrcalo. Folklorističke studije o sefardskoj književnosti,
Naklada Litteris, Zagreb 2015., 271 str.

Ova knjiga pruža uvid u problematiku karakterističnih aspekata tzv. “ženskog pisma” koji se podjednako ili na vrlo sličan način odražavaju u tradicijskoj, odnosno pučkoj poeziji. S tog motrišta, u širem europskom i mediteranskom okviru, autorica proučava specifične oblike pjesničkog stvaralaštva ostvarene na različitim jezicima i u različitim sredinama. Okosnica poredbenog pristupa temelji se na nizu podudarnih tematskih toposa, tj. društvenih i psiholoških ideologema identificiranih i analiziranih na primjerima iz književne predaje balkanskih Sefarda. Ti Židovi španjolskoga podrijetla u mediteranskom i balkanskom se okružju mogu smatrati sponom na razmeđu različitih svjetova, civilizacija, kultura, religija i jezika (konkretno: Zapada i Orijenta; kršćanstva, judaizma i islama; slavenstva i romanstva; španjolskog i hrvatskog jezika...).

Hispanski *romance* je drevna tradicijska i pučka narativna i pjesnička forma epsko-lirskog sadržaja koja uglavnom odgovara onome što se u Europi najčešće naziva *ballad*, *balada*, *Lied* i sl. Izvorno prenošen usmenom predajom, počam od 15. stoljeća, *romance* se popularizira i u pismenome obliku, a antologijska zbirka takvih pjesmotvora naziva se *romancero*. Otad i sve do naših dana *romance* je diljem hispanofonog svijeta jedan od najživotnijih pjesničkih žanrova, podjednako popularan među pučkim i umjetničkim stihotvorcima. Nakon 1492. godine i prognani španjolski Židovi, odnosno Sefardi, u sve svoje dijaspore prenijeli su tradicionalni *romance* kojeg nazivaju sefardskom inačicom: *romanza*.

U hispankome *romanceru*, kao i u nekim oblicima balkanske epske poezije (npr. u bugaršticama, baladama i srodnim pjesničkim žanrovima), uočljive su naznake postojanja mogućeg genetskog, tematskog i stilskog srodstva. To su svojedobno – uglavnom intuitivno – već naslutili i spominjali prvi europski antologičari, proučavatelji pa i prevoditelji djela tradicionalne pučke književnosti koji su živjeli i djelovali u drugoj polovici 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća, tj. u doba prosvjetiteljstva i ranoga romantizma (npr. Macpherson, Lessing, Herder, braća Grimm, Goethe, Mérimée i drugi). Na istome su se tragu nešto kasnije našli i pojedini naši autori: Stanko Vraz, Ivan Kukuljević Sakcinski, Franjo Marković, Ante Tresić Pavičić i drugi.

Simona Delić uglavnom primjenjuje metodologiju i saznanja što su ih tijekom 20. stoljeća razradili najistaknutiji španjolski istraživači koji su se bavili problematikom španjolske i sefardske tradicijske i pučke književnosti. Za sefardski se zanimao i sam Ramón Menéndez Pidal (1869.–1968.), rodonačelnik tzv. “španjolske filološke škole”. Svakako treba spomenuti i to da je u njegovu madridskome *Centro de estudios históricos*, godine 1928/1929. na postdoktorskom studiju, kao stipendist boravio dr. Kalmi Baruh (1896.–1945.), bosanski Sefard koji je u Beču 1923. godine doktorirao

s temom iz romanske, tj. sefardske filologije. Među nastavljačima te filološke škole, koji su se – uz ostalo – posvetili i sefardistici, ističu se Diego Catalán (1928.–2008.), Manuel Alvar (1923.–2001.), Jacob M. Hassán (1936.–2006.), Elena Romero (rođena 1942.) itd. Nadalje, istom tom tematikom bavilo se više drugih autora različitih filijacija, npr. Maja Bošković-Stulli, Samuel G. Armistead, Joseph H. Silvermann, John S. Miletich...

Nadovezujući se na učenje najznačajnijih dosadašnjih proučavatelja i teoretičara, Simona Delić – kao hispanistica, komparatistica i folkloristica – na temelju konkretnih književnih izvora kvalitetno i sveobuhvatno analizira te, u širem europskome kontekstu, uspoređuje reprezentativne uzorke hispanske, hrvatske i sefardske tradicionalne i pučke pjesničke produkcije. Prema dostupnim zapisima autorica i sama djelatno ispituje i provjerava status i ulogu pojedinih tematskih, društvenokulturoloških i jezično-stilskih obilježja pučkog i tradicijskog pjesništva. Unatoč činjenici da je riječ o pjesničkim žanrovima koji danas sve više izumiru ili su već dobro pali u zaborav, autorica svoje interpretacije potkrepljuje i primjerima iz novije književnosti (Laura Papo Bohoreta, Isak Samokovlija, Federico García Lorca). Time ona nesumnjivo daje svoj originalni obol komparativnome proučavanju tradicijskih i pučkih pjesničkih oblika, kako hispanskih tako i hrvatsko-balkanskih. Može se, stoga, reći da je ovo djelo jedan od malobrojnih domaćih radova koji se bave tom u nas relativno slabo poznatom tematikom. Štoviše, valja istaknuti i to da je Simona Delić jedna od rijetkih stručnjakinja koja je u nas kadra meritorno raspravljati o toj specifičnoj tematici.

Karlo Budor

O pričama i pričanju danas, ur. Jelena Marković i Ljiljana Marks, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2015., 477 str.

Postoje li velike i male priče ili su priče uvijek samo priče? Uz navedeno pitanje može se odmah postaviti i pitanje definicije te pitanje određivanja kriterija: a što su to “male” priče i koliko su “male” u odnosu na “velike”? I sada, možemo se baviti odgonetavanjem zagonetke o malim i velikim pričama ili ih “jednostavno” možemo shvatiti kao stvaralačku snagu života. Naime, kada se pročita zbornik *O pričama i pričanju danas*, proizlazi da se život autoreferencijalno ogleda i vrednuje upravo u pričama koje sam o sebi i pripovijeda, a mi, i pripovjedači i slušatelji, participiramo u njima svojom sviješću učeći tako o sebi samima.

Vrlo se vjerojatno može kazati kako sve vezano uz život ima svoju (životnu) priču, i ljudi i životinje i bilje, kamen pa i instituti imaju svoje priče. Tako i priča o ovome zborniku počinje 1948. godine kada zapravo započinje i “institutska priča o pričama i pričanju, osnivanjem Instituta za etnologiju i folkloristiku (tada Instituta za narodnu umjetnost)”. Institut je dosad iznjedrio mnoge “priče”, i mnogo “pripovijedanje” o hrvatskoj etnologiji, književnosti, svakom pričom sve više obogaćujući hrvatsku kulturu. Tako je i ovaj zadnji zbornik *O pričama i pričanju danas* jedna od mnogih “priča” koju je Institut do sada ispriповjedio, a koja obogaćuje i pridonosi hrvatskoj kulturi i kulturnoj svijesti na nadasve zanimljiv, tečan i vrlo poučan način.

Zbornik započinje tekstom Jelene Marković i Ljiljane Marks, a naslovljen je “O pričama, pričanju i Institutu za etnologiju i folkloristiku”. Tekst nas ukratko upozna s poviješću Instituta te objašnjava razloge pokretanja godišnjega znanstvenoga skupa “s primarno folklorističkom vizurom”. Autorice govore o tome kako se ovim Zbornikom pokušava “u Institutu i njegovim izdanjima okupiti radove kolega iz drugih, više ili manje srodnih disciplina (teorije i povijesti književnosti, slavistike, kroatistike, rodnih studija, povijesti, etnologije, etnokoreologije) i pristupa (znanstvenih i aktivističkih) te različitih sredina (Hrvatska, Slovenija, Srbija, Poljska, Austrija)”. Pišući o Zborniku, i povijest se Instituta opisuje jasno, zanimljivo i razumljivo, bez “drame” kojom se zapravo bavi tekst “O štetnosti duhana ... i koristi od generičkih distinkcija” autorice Lade Čale Feldman.

Autorica kroz vizuru Čehovljeva djela *O štetnosti duhana* u svome članku govori o “dramskom pričanju”. Odabrala je upravo navedeni primjer zbog toga što želi istaknuti kako i dramski rod ima pripovjedni modus u obliku osobne priče. Članak je zapravo izvrstan primjer kako životna priča može preuzeti nadzor nad pripovjedačem pa unatoč Njuhinove namjere da bude kratak (a Njuhin je dramsko lice koje želi iznijeti podatke o štetnosti duhana u spomenutoj drami), njegova je životna priča preuzela nadzor nad pripovijedanjem te je i dramatizirala i izrekla sebe samu govoreći pri tome podosta i o bijednome životu i svojevrsnoj “povijesti” samoga pripovjedača.

Treći tekst, isto tako, dotiče povijest, a napisala ga je Renata Jambrešić Kirin. Nosi naslov “Nove muzejske priče o europskoj povijesti”. Autorica se osvrće na muzejske povijesne priče, odnosno na želju reprezentativnih nacionalnih kulturnih institucija za zadržavanjem svoga relevantnoga mjesta “u vibrantnoj, medijaliziranoj kulturi pamćenja, između različitih zahtjeva i očekivanja struke, neposrednih korisnika i financijera”. Problem nastaje zbog stavljanja naglaska na decentrirane i protejske oblike pamćenja, koje se poziva na isključivu mjerodavnost osobnog iskustva i individualnog pristupa kolektivnom pamćenju. Tako će, na primjer, “novi muzej europske povijesti u Bruxellesu, *La maison de l'histoire euro-péenne*, biti otvoren u preuređenoj zgradi nekadašnje dentalne klinike za siromašnu djecu, a Povijesni muzej u Zagrebu bit će premješten u obnovljenu zgradu Tvornice duhana Zagreb, (koju je Vlada, za pozamašnu svotu, otkupila od novog duhanskog magnata...)”. Kako autorica upućuje, muzeji sve više liče na suvremeno kazalište, performans pa čak i na film. To se događa zbog toga što se mijenjaju funkcije prikazivanja povijesnoga pamćenja pa njihova zadaća prestaje biti poučavanje i informiranje te oblikovanje kolektivnoga identiteta zajednice; ukratko, muzejski prostor sam po sebi postaje mjesto narativnoga prisjećanja i rekonstrukcije povijesti. Time se gubi funkcija

izloženih muzejskih objekata, koji polako prestaju biti neposredni muzejski svjedoci (neke druge) povijesti pa više postaju motivi oko kojih nastaje neko drukčije, možda zapravo previše postmodernistički konceptualizirano, pripovijedanje povijesne priče.

I četvrti je tekst uz sebe vezao motiv povijesti, a napisao ga je Boris Beck. Naslov članka glasi "Povjesničareva priča. Kako Josip Horvat pišući o prošlom želi mijenjati budućnost". Autor navodi kako se historiografski rad smatra znanstvenim te da se književni radovi ne smatraju znanstvenim premda oba tipa pisanja posjeduju tekstualnost i imaju popriličan broj istovjetnih i zajedničkih osobina. Biografija se posebno ističe u tome kontekstu zbog toga što je istovremeno i literarna i historiografska, a zanimljiva je iz aspekta miješanja fakcionalno stvarnoga i fikcionalno narativnoga. Autor problematiku historiografije objašnjava na primjeru pisanja Josipa Horvata.

Ivana Perica se javlja u zborniku s tekstem "Treća generacija pri/povijesti". Članak se bavi tekstovima prikupljenim u trećem svesku zbornika *Narrative Theory. Critical Concepts in Literary and Cultural Studies* teoretičarke Mieke Bal čiji se tekstovi "kritički orijentiraju na entitete koje su uspostavili simbolički režimi moderne i sustavi ekonomije, politike i kulture". Podnaslov glasi *Political Narratology* te predstavlja još i tekstove Edwarda Saida, Gayatri Chakravorty Spivak, Petera Brooksa, Waltera Benjamina, Paula Ricœura i drugih. Svi se tekstovi deklariraju kao političkonaratoški, no zanimljivo je da se u zborniku ne daje eksplicitno objašnjenje *političkog* (premda je taj pojam sadržan u samome naslovu zbornika). Autorica postavlja hipotezu da zbornik ne postiže bitan odmak od shvaćanja *političkog* kakav zastupa poststrukturalistički teorijski *mainstream*: "Teorijski pravci koji bi trebali predstaviti političku naratologiju zapravo su isti oni koji se u sličnim zbornicima okupljaju pod imenom književne teorije ili postmoderne teorije pripovijedanja".

Teorijom se pripovijedanja bavi i Suzana Marjanić u svome članku "Uloga 'mitičnih priča' (bajki) u Nodilovoj re/konstrukciji 'stare vjere'". Naslov prve cjeline članka glasi "Umjesto uvoda ili o mogućoj opravdanosti interpretacijskoga naslova" te nudi kritičko propitivanje uloge bajki u Nodilovoj re/konstrukciji mitske matrice "stare vjere". Autorica postavlja tvrdnju kako "Nodilova studija ipak zaslužuje da postane priručnik (s poželjnom kritičkom oštricom, nikako ne osnova) za daljnju re/konstrukciju staroslavenske/južnoslavenske mitologije". U zaključku se autorica poziva na velike autoritete s područja hrvatske mitologije, prije svega na Maju Bošković-Stulli, Ljiljanu Marks te Radoslava Katičića, "koji se sve više interpretativno vraća na Nodilovu re/konstrukciju [...] sintagme 'stara vjera' odlično situirane u okrilju dihotomije mitologija – religija".

Interpretacija je tema i u članku Jovana Ljuštanovića i Ljiljane Pešikan-Ljuštanović naslova "Pričanje o životu i predanje između istorije i fikcije". Članak donosi interpretaciju dijela građe prikupljene na terenskim istraživanjima 2009. i 2010. godine na Pešterskoj visoravni (jugozapadna Srbija). Građa je prikupljana u okviru projekta multidisciplinarnog istraživanja povijesti i kulture šireg područja Polimlja (geografski i kulturnopovijesni prostor oko rijeke Lim). Narativi su bili glavni predmet toga istraživačkoga poduhvata, a temeljna je ideja bila dokazati kako je narativ osnovni način organiziranja shvaćanja vremena unutar ljudskih zajednica. Dakle, rad se bavi pojmom "ljudskog vremena", koje biva artikulirano upravo narativnim postupcima te donosi vrlo zanimljive zaključke.

“Svojevrsno ljudsko vrijeme za kavu” se tematizira u članku “Kavu, kavu moram popit ja”, koji je napisala Julijana Matanović. Tako autorica navodi: “I kolikogod vremena prošlo, i u kojemgod se kontekstu riječ našla, kava ne uspijeva pobjeći od priče i pričanja; i kao poziv na govornu suradnju i svega onoga što će nakon sklopljenog govornog ugovora – u djelima – uslijediti, i kao znak prekida govorne suradnje i poništenja svega onoga što je tome – djelima – prethodilo.” Zaista, poziv na kavu na našim je prostorima zapravo poziv na priču, na pripovijedanje priče, vrlo često intimne, namijenjene samo odabranome uhu. Može li se sintagma *jesi li za kavicu* zapravo smatrati posebnom vrstom evokacije nekoga nepoznatog pripovjednog duha (ili dušice), drugo je pitanje i možda na njega niti ne treba dati odgovor ovdje i sada. Možda ga je bolje potražiti negdje na nekoj kavici...

I sljedeći članak Barbare Ivančić Kutin ima veze s vremenom. U svome članku “Pripovjedački proces uživo kao niz pripovjednih folklornih događaja (priča) i njihovih poveznica” autorica zaključuje kako kontekst koji uključuje vrijeme, prostor, sudionike i njihove odnose utječe i na sadržaj i na izvedbu pripovijedanja na jedinstven i originalan način. Odmak od samo nekoliko trenutaka ili minuta čini ponovno pripovijedanje iste priče drukčijim. Sve zaista neprekidno teče i isto se pripovijedanje pred istom publikom nikada ne ponavlja, a i kako bi kad vrijeme mijenja sve. I premda nemamo osjet za vrijeme kao što imamo osjet za prostor ili svjetlo, naučili smo posredno mjeriti vrijeme: satom, suncem, kavicom ili pripovijedanjem te smo tako izgradili osjet za ispričovijedano vrijeme, koje čini život tako jedinstvenim, tako stvarnim i tako vrijednim. Možda upravo zato što vrijeme ne može izravno niti obuhvatiti niti interpretirati sve što vidimo, čujemo i doživljavamo, nego tek jedno jedinstveno i neponovljivo pripovjedno interpretiranje.

O životu i pričama govori i Mojca Ramšak, odnosno o dvadeset i dvije godine prikupljanja životnih priča u slovenskoj etnologiji, od 1993. do 2015. godine. Zaključuje kako životne priče imaju svrhu refleksije o životu Slovenaca kojega se želi zapamtiti. Subjektivnost pri tome ima sve veću ulogu unatoč tome što je se počesto ne smatra dovoljno relevantnom u širem (objektivnom) kontekstu doživljavanja svijeta. Autorica tvrdi kako se na taj način izgrađuje usmena pripovjedna povijest koja primarno ne prenosi samo povijesno važne događaje nego tematizira i subjektivno iskustvo pojedinca.

Posve drukčijom temom bavi se rad Lidije Dujić i Ludwiga Bauera, a nosi naslov “San kao izvor narativnih modela od bajke do romana”. Članak se temelji na razmatranju jednoga dijela proznog opusa Ludwiga Bauera. Tema je zapravo motiv sna u bajkama i to počevši od autorskih bajki pa do novopovijesnih romana koji se temelje na psihoanalitičkim postavkama o snu samoga Freuda. Prostor, vrijeme i kronotop samo su neki od motiva koji se u tekstu uvode u algoritam sna. Na kraju se može postaviti zanimljivo postaviti pitanje: je li pripovijedanje zapravo budno sanjanje?

Gordana Laco i Siniša Ninčević javljaju se vrlo *budnim* člankom “Mjesto, vrijeme i osobe u hrvatskim usmenim pričama”. Članak razmatra hrvatske usmene priče objavljene u zbirci *Usmene pripovijetke i predaje*, koju je priredila Maja Bošković-Stulli. Kako su u toj opsežnoj zbirci zapisane usmene priče iz praktično svih hrvatskih krajeva, zanimljivo je promotriti stvarnu i nedotjeranu govornojezičnu uporabu pripovijedanja usmenih pripovjedača u njihovu organskom idiomu. Autori zaključuju kako nije važno određivati tip pripovjedača i tip pripovjednoga teksta prema ulozi

pripovjedača, nego shvatiti da nastajanje priče ujedno stvara i jedinstven fikcionalni svijet.

Marija Raguž u članku “Smrt kao novi način života” bilježila je priče u katoličkoj populaciji slavonskih Šokaca i rekonstruira koncept smrti u kulturi kojoj pripadaju kazivači. Članak ukazuje na to kako je sama “priroda smrti” razlog tomu što se priče o njoj pripovijedaju još i danas. “Smrt se prikazuje kao nešto sasvim prirodno i duboko povezano sa životom. Svaka priča donosi spoznaje o tome kako je smrt shvaćena u svjetonazoru kazivača, što je shvaćanje koje je implicitno upisano u tu kulturu”. Zaključuje kako se priče s tradicijskim motivima koriste kao sredstvo za uklanjanje straha od smrti, i to na način da se život promatra kao “dovršena cjelina s rokom trajanja” pa kada taj rok prođe, “smrt se nastavlja na život – kao nov oblik istoga života koji je dotad trajao na ovome svijetu”.

Šokci se spominju i u naslovu članka Željka Predojevića “Usmene predaje o nazivima naselja južne Baranje iliti Šokci su došli iz svoje pradomovine pod bremenom s luči”. Autor navodi kako “predaje o nazivima naselja u južnoj Baranji uglavnom su one koje objašnjavaju etimologiju tradicijskih ojkonim”. I unatoč tome što su gotovo svi tradicijski ojkonimi uglavnom kroatizirani mađarski egzonomi, pučka etimologija ih uvijek nastoji povezati kakvom hrvatskom riječi pa čak i kada je korijen mađarskoga egzonomi slavensko osobno ime. Funkcija je toga postupka negacija postojanja tih naselja prije 12. i 13. stoljeća zbog toga što za šokačke kazivače povijest počinje doseljavanjem Šokaca u tematizirana područja “na galijama Dunavem” ili “pod luči”. Zaključuje kako su danas ti nazivi simboli multikulturalne djelatnosti koja povezuje hrvatsku tradiciju s burnom baranjskom prošlošću.

S Dunava na more Jadransko nas vodi članak Jasenke Maslek i Zrinke Režić Tolj naslova “Tragom priča o zakopanom blagu”. Kao cilj rada navode prikazivanje priča o zakopanom blagu na Pelješcu. Jednako tako nastoje proučiti i motive koji se u njima javljaju. Povezujući motive priča s sličnim motivima koji postoje u okolini, žele ući u trag pričama o zakopanom blagu. Temelj istraživanja čine tri pisana izvora koji prenose trinaest peljeških predaja o zakopanom blagu. Zanimljivo je da se zakopano blago, prema svjedočenju kazivačica, može pronaći uz pomoć spiritizma.

Renate Hansen-Kokoruš je napisala članak “Slike djetinjstva i mladosti: naratološko oblikovanje sjećanja”. U naratologiji se sjećanje povezuje sa subjektom koji govori o sebi, a kada se u tome smislu misli na pripovjedača, on je najuvjerljiviji ako se pripovijedanje poklapa s likom koji se sjeća. Tada se ponekad može reći kako se radi o naratoru u prvom licu. I sveznajući pripovjedač može posjedovati iste informacije kao i narator u prvome licu, jedino on ih ne posjeduje izravno, već preko posrednika, a kako čitatelj, u pravilu, ne saznaje kako je pripovjedač došao do informacija, takvom će pripovjedaču nedostajati emotivna uvjerljivost. Specifičan je pripovjedač u prvome licu onaj koji se sjeća svojega djetinjstva ili mladosti pa se rad time posebno bavi. Autorica ukazuje na to da ako podrazumijevamo kako je sjećanje pokušaj sastavljanja slike na temelju svjesnih i podsvjesnih elemenata, onda ti elementi “zajedno utječu na predodžbu o samome sebi i nude *uvijek nov* pogled na svijet”.

Krystyna Pieniżek-Marković u članku “Kuharski kanconijer. Veljko Barbieri priča o hrani, djetinjstvu i identitetu” tematizira Barbierijev *Kuharski kanconijer* koji se “od tradicionalne kuharice razlikuje po pričama vezanim uz pojedine namirnice

koje prethode receptima”. Tako je u kulinarski diskurs ušla i svijest o civilizacijskoj i kulturnoj određenosti kulinarstva. Zbog toga u Barbierijevu kanconijeru nalazimo i poeziju i kuharsko umijeće predočeno znanjem “o povijesti kulinarske literature, mitologije, hrvatske i opće književnosti, povijesti zemlje, povijesti obitelji, simboličkim značenjima pojedinih namirnica”. Tako Barbierijeve *kancone* bivaju ujedno i autobiografske priče koje kroz interpretaciju osobnog iskustva žele prikazati širi osjećaj identiteta.

I još jedna identitetska tema: Ewa Szperlik u svome članku “Ispričaj mi svoju priču: književni subjekt i muke s identitetom u novijoj hrvatskoj prozi” tematizira identitet. Autorica na temelju analize mnogih djela hrvatske književnosti ukazuje na to kako su rasprave o identitetu često vrlo složene pa koji put i nerješive, a povezane su s promjenama u određenom društvu, mogu biti dovedene u vezu s tabuom, raznim stereotipovima i predrasudama. Ponekad upravo zahvaljujući pripovijedanju dolazi do razvoja hibridnoga identiteta koji “determinira prije svega mnoštvo osobina i individualnih iskustava pojedinca [...] a ne predodžbe zajednice” te makar privremeno može razriješiti neku važnu identitetsku nedoumicu.

O identitetu, iz priče u priču, govori i Ivana Kukić Rukavina u članku naslova “Vitezov nakladnički niz Iz priče u priču”. Naime, nakladnički niz *Iz priče u priču* osmislio je Grigor Vitez kada je svojedobno bio glavni urednik u izdavačkoj kući “Mladost”. Taj je posao obavljao od početka 1958. pa do svoje smrti 1966. Tada je uredništvo preuzela njegova dugogodišnja suradnica Ana Kulušić sve do 1967. godine. Možda se upravo s toga razloga izdavačka kuća “Mladost” specijalizirala za književnost za mlade, odnosno za dječju književnost i književnost za mlade? Ta je činjenica posebno važna zbog toga što se “Mladost” ponajprije orijentirala na dječja i omladinska izdanja što je u ono doba na hrvatskim prostorima bila potpuna novost. Tako je Grigor Vitez pomogao mladim čitateljima da dođu do vrsne književnosti probrane između svjetske i domaće klasične književnosti, otvarajući time i svojevrsan put postmodernoj u Hrvatskoj.

Natka Badurina u svome članku “Neizrecivo veliko i male priče: očuđeni mit u suvremenom hrvatskom romanu” govori o postmodernoj te odgovara na pitanje: je li postmoderna zaboravila kako se pripovijeda? Jasno je kako čovjek pripovijedanjem uobličuje kako vlastiti svijet tako i vlastitu povijest. U tome nas smislu postmoderna suočava s dvjema sintagmama: *kraj velikih priča* i *narativni obrat*. To s jedne strane može značiti kraj događajnosti te s njime i kraj pripovijedanja, a s druge se strane upućuje na snažnu vezu povijesti i narativa. Je li postmoderna svjesna toga i u kojoj mjeri ili je samo riječ o tome da pripovijedamo o tome kako više ne znamo pripovijedati?

Na određeni je način prethodnoj temi slična tema članka Lovre Škopljanca naslova “‘Kroz takvu priču zapamtim neke stvari koje možda inače ne bih’: prepričavanje književnih tekstova”. U tom se radu prikazuje spoj između književnog pripovijedanja te uporabe priče u stvarnom životu. Polazi se s pozicije da su razmatranja priče, pričanja i njihovih bliskih derivacija adekvatno obrađene u teorijskom smislu. No unatoč tome teorijskom repozitoriju svejednako preostaju neistraženi aspekti književnoteorijskih pojmova promatraju li se priče i pripovijedanje kroz prizmu “svakodnevnoga” prepričavanja pročitanaog književnog teksta.

Petra Belc u članku “Nan Goldin – fotografski diskurs o ljubavi” bavi se pitanjem što fotografija može reći o ljubavi. Autorica “pišući fotografskim objektivom” progovara o prirodi međuljudskih odnosa i seksualnosti. Tako proizlazi da “listanje fotografija” na svojevrsan način postaje “listanjem priče” s time da se “fotografija svojim izravnim obraćanjem predverbalnoj svijesti pojedinca” lista na jedan poseban način.

Ivana Katarinčić u članku “Plesna priča i elokventnost plesnoga tijela” govori o tome kako i ples može pripovijedati priču. Naime, s obzirom na to da se ples može artikulirati i plesnom kompozicijom i pisanjem o plesu, odnosno može se razumjeti na tjelesnoj i na intelektualnoj razini pa se može provoditi u izvedbenom, plesnom prostoru ili na pripovjednom prostoru ili papiru. Zbog toga je interpretacija plesa poput interpretacije teksta, a analiza pokreta je poput analize teksta. Cilj je nastojanje zahvaćanja značenja samoga plesa, i tijela koje ga donosi, a to u mnogočemu sličići i zahvaćanju značenja u pripovjednome tekstu.

Jednu posve neobičnu priču tematizira Elena Skoko u svome članku “Priče o porodu: iz podzemlja kulturne amnezije do Europskog suda za ljudska prava”. Autorica započinje prvim poglavljem zanimljivog naslova “Kako se rađaju djeca?”. Mnogi će reći kako je to pitanje suvišno zbog toga što svi znamo da se djeca rađaju u rodilištu. No ubrzo se lako može uvidjeti kako naša kultura drukčije “objašnjava” o rađanju. Zbog toga što odgovor na to kako se rađaju djeca proizlazi iz drukčijeg zajedničkog iskustva života koje dijelimo i prenosimo budućim naraštajima. Naime, fabula hospitaliziranog poroda crpi moć iz naracije i prepričavanja osobnih događaja žena koje mijenjaju društveni sustav i iskustvo poroda. Tako uz žene u nastanku suvremenih priča i pripovijedanju o porodu sudjeluju i njihovi pomoćnici: muškarci i očevi, čime priča o porodu prestaje biti fokalizirana samo iz ženske perspektive. No to je samo jedan aspekt toga inače vrlo zanimljivoga članka.

I evo nas, stigli smo do kraja prepričavanja zbornika *O pričama i pričanju danas*. Možda za sam kraj možemo kazati kako fenomen prepričavanja nije ništa drugo doli određeno redanje informacija. Ljepota je u tome što te informacije svatko, baš svaki sudionik komunikacije, “dramatizira” na sebi razumljiv način. Svatko prema svome usvojenome i razvijenome kodu dekodira i priču i pripovijedanje u sebi prepoznatljivu životnu dramu. Zaista, pripovijedanje priča jest na svojevrsan način fenomen svjesne izvedbe životne drame kroz koju svatko od nas stalno prolazi. Što sebi pripovijedamo, to za sebe i živimo. No u toj se spoznaji ujedno krije i najveća drama svake životne priče, a to je drama o samospoznaji. I tako na kraju priče i pripovijedanja, ništa bez iskrenosti, svjesnosti i samospoznaje želimo li sudjelovati u velikoj priči života, a tada je svaka priča zapravo velika priča. Naravno, naratologija bi mogla još štošta dodati, samo o tome možda nekom drugom zgodom.

Davor Piskač

Fairy Tales Framed. Early Forewords, Afterwords, and Critical Words, ur. Ruth B. Bottigheimer, State University of New York Press, Albany 2012., 268 str.

Istraživači zbirke bajki i drugih (kraćih) pripovjednih oblika gotovo se bez iznimke usredotočuju na u njima objavljene primarne tekstove (i.e. same bajke i druge pripovijesti), zanemarujući pritom “popratne” sadržaje poput predgovora i pogovora, kazala, komentara i bilježaka, posveta i tekstova na koricama, omotu ili klapnama knjige. Cilj zbirke *Fairy Tales Framed*, uvrštene na prestižan popis izvanrednih stručnih publikacija časopisa *Choice: Current Reviews for Academic Libraries*, jest skrenuti pozornost akademske zajednice upravo na te, ranije uglavnom previđane i zanemarivane, peritekstualne i epitekstualne (javni i privatni diskursi o zbirka, pričama i žanrovima koji se javljaju u vidu pisama, traktata i drukčije oblikovanih osvrta i promišljanja) elemente pripovjednih zbirki. Iako se na koricama knjige ističe jedino ime glavne urednice, ugledne (a posljednjih godina pomalo i kontroverzne) američke istraživačice bajki Ruth Bottigheimer, *Fairy Tales Framed* rezultat je zajedničkih napora vrijednog uredničko-prevoditeljsko-autorskog tima koji uz spomenutu Bottigheimer čine i Suzanne Magnanini, Nancy Canepa, Betsey Harries, Christine Jones i Sophie Raynard.

U središtu interdisciplinarnih promišljanja ove zbirke nalaze se počeci tiskane povijesti bajke, odnosno, ako je vjerovati smjelim tvrdnjama glavne urednice, povijesti bajke općenito. U tom smislu, zbirka obuhvaća žanrovski raznolike tekstove o bajkama (ne i same bajke!) nastale u Italiji i Francuskoj u razdoblju od 16. do 18. stoljeća, poput predgovora autora, prevoditelja i urednika zbirki, pisama posvete i “običnih” pisama iz privatne korespondencije (npr. pismo dramatičara Andree Calma kurtizani Signori Frondosi u kojem se opisuju vrste priča koje će se pripovijedati nakon večere), traktata (npr. “Del dialetto napoletano”/“O napuljskom dijalektu” Ferdinanda Galiana u kojemu se kritizira navodno štetan utjecaj Giambattiste Basilea na napuljski dijalekt, ili “Entretiens sur Les Contes des Fées”/“Razgovori o bajkama” opata de Villiersa koji bajke zbog manjka poučnosti smatra inferiornima Ezopovim basnama), metatekstualnih komentara utkanih u same bajke (npr. u priči “Les Enchantemens de l’Éloquence ou les effets de la douceur”/“Čari elokvencije ili posljedice dragosti” Marie-Jeanne Lhéritier de Villandon, pripovijedanje se više puta prekida izravnim obraćanjima vojvotkinji od Epernona u kojima se komentiraju opisani događaji) i pravnih dokumenata (npr. kraljevsko dopuštenje za objavljivanje zbirke *Histoires ou contes du temps passé/Priče iz prošlih vremena* Charlesa Perraulta, naslovljeno na njegovog sina Pierrea Darmancoura). Kroz više od 40 tekstova predstavljena su 22 pojedinca, mahom autori, priređivači, urednici i prevoditelji zbirki bajki, ali i druge osobe iz javnoga života koje su se na ovaj ili onaj način očito-

vale o bajkama i književnosti fantastičnog predznaka općenito. Uz izuzetak nekoliko zvučnijih imena poput Giovannija Boccaccia i Charlesa Perraulta, radi se uglavnom o slabo poznatim pojedincima, pa njihovo predstavljanje dodatno uvećava korisnost i informativnost zbirke.

Peri- i epitekstualni sadržaji objedinjeni u ovoj zbirci iznimno su vrijedan izvor podataka o razvoju žanra bajke, njegovom statusu u pojedinim društvenim sredinama, povijesnim trenucima i sustavima književnih žanrova, o kontekstima u kojima se bajke pripovijedalo i objavljivalo, te njihovoj društvenoj i književnoj valorizaciji. Pridonoseći boljem i potpunijem razumijevanju povijesnih, društvenih, kulturnih, književnih i jezičnih konteksta u kojima se bajke pričaju, pišu i objavljuju, predgovori i drugi primarni tekstovi koji tvore ovu poticajnu knjigu (većina njih prvi put dostupna u engleskom prijevodu) popunjavaju mnoge praznine u povijesti bajke. S obzirom na informativnost tog tipa sadržaja, neminovno se nameće pitanje njihove slabe istraženosti, koju glavna urednica Bottigheimer djelomice pripisuje slaboj dostupnosti. Naime, predgovore, bilješke i druge peritekstualne elemente u pravilu nalazimo jedino u prvim izdanjima zbirki; ponovljena izdanja i prijevodi najčešće sadrže samo priče dok se “popratni” sadržaji, za koje se pretpostavlja da narušavaju pripovjedni tok i opterećuju čitatelja, jednostavno izostavljaju. Osim toga, Bottigheimer u brisanju predgovora i drugih tekstova u kojima do izražaja dolazi autorska instanca prepoznaje sredstvo perpetuacije “iluzije” o usmenom porijeklu bajke.

Objedinjujući interese teorije i povijesti književnosti, te povijesti pisanja, čitanja i nakladništva, zbirka *Fairy Tales Framed* otvara i zasijeca u slabo istražena polja i uglavnom neafirmiranu problematiku, nudeći pritom obilje inovativne građe koja je predstavljena unutar dviju cjelina: jedne posvećene talijanskom, druge francuskom kontekstu. Pojedinačni su tekstovi popraćeni informativnim uvodima koji pridonose njihovoj povijesnoj, društvenoj i književnoj kontekstualizaciji, te bilješkama koje tumače brojne aluzije i slabije poznate pojmove i imena, te komentiraju određene jezične suptilnosti i prevoditeljska rješenja. Budući da granice žanra u razdobljima obuhvaćenima zbirkom nisu bile jasno definirane (a nisu, strogo gledano, niti danas), pa autori žanrovske odrednice u pravilu koriste vrlo slobodno i prema vlastitom nahođenju, velik dio uvodnih eseja i bilježaka posvećen je upravo problematici žanra i razgraničavanju srodnih i često isprepletenih pojmova kao što su *fiabe*, *conte*, *novelle* i *favole*, odnosno *nouvelle*, *histoire*, *conte* i *le conte de peau d’asne*.

Zbirku otvara opći uvod Ruth Bottigheimer u kojem se ponavljaju provokativne tvrdnje, prethodno elaborirane u nizu članaka te studijama *Fairy Godfather: Straparola, Venice and the Fairy Tale Tradition* (2002.) i *Fairy Tales: A New History* (2009.), o bajci (konkretno tzv. bajci o usponu, *rise fairy tale*) kao pripovjednoj vrsti koja je, protivno uvriježenim stavovima, ponikla iz pisane, a ne usmene tradicije. Za Bottigheimer, povijest bajke započinje na prijelomu 16. stoljeća s objavljivanjem zbirke *Le piacevoli notti* (Ugodne noći, 1550.–1553.) Giovannija Francesca Straparole. Međutim, vremenska lenta koju iscrta *Fairy Tales Framed* ne započinje s pretpostavljenim rodonačelnikom Straparolom, već s Boccacciom, koji o bajkama progovara na stranicama svoje mitološke enciklopedije *Genealogia deorum gentilium* (Genealogija poganskih bogova, oko 1350.) i čiji je *Dekameron* poslužio kao strukturni model i Straparoli i Basileu (štoviše, Suzanna Magnanini ističe da je Straparola od Boccaccia osim same strukture posudio i brojne izraze i opise, pa i cjelovite zaplete novela).

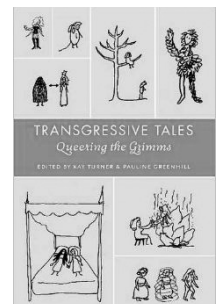
Prvi dio zbirke koji, između ostaloga, sadrži rasprave o napuljskom dijalektu, te predgovore i posvete iz spomenutih *Ugodnih noći* i Basileove zbirke *Lo cunto de li cunti* (Priča nad pričama, 1634.–1636.), otvara uvodni tekst Suzanne Magnanini u kojemu se naglašava osobito poimanje autorstva i bajke u 16., 17. i 18. stoljeću. Magnanini se, također, osvrće na tenziju između čitateljskog/pripovjednog užitka u bajkama i njihove negativne društvene valorizacije (u javnoj percepciji figuriraju kao frivolne, čak i nemoralne priče, inferiorne novelama kakve je pisao Boccaccio), te na odnos bajke i drugih žanrova s elementima nadnaravnoga, napose viteške epike.

U uvodnom tekstu Ruth Bottigheimer, koji otvara drugi dio zbirke, najvećim dijelom sačinjen od predgovora, posveta i komentara samih autora bajki (Perrault, Marie-Catherine d'Aulnoy, Charlotte Rose de La Force i dr.), naglašava se utjecaj talijanskih zbirki na tradiciju bajke u Francuskoj (Straparolina je zbirka, primjerice, od 70-ih godina 16. do početka 17. stoljeća tiskana čak 16 puta). Međutim, moda pričanja i pisanja bajki u Francuskoj bitno je drukčija u odnosu na Italiju. Važnu ulogu u razvoju žanra i širenju njegove popularnosti imaju pomodni književni saloni u kojima se često održavaju natjecanja u pričanju/pisanju bajki. Nadalje, pisane su bajke (napose one francuskih spisateljica) često "uokvirene", odnosno integrirane u dulje pripovijesti i romane, a na važnosti dobiva i njihova poučna komponenta (štoviše, bajke često nastaju kao ilustracije pojedinih maksima i poslovice).

Bez obzira na to što mislili o "novoj" povijesti bajke Ruth Bottigheimer na kojoj velikim dijelom počiva *Fairy Tales Framed*, teško je osporiti vrijednost, pronicljivost i inovativnost ove zbirke koja, smještajući u prvi plan ranije zanemarene peri- i epitekstualne sadržaje, otvara intrigantno područje istraživanja i poziva na propitkivanje uvriježenih stavova o razvoju, statusu i recepciji bajke. Raznovrsnost primarnih materijala (čiji prijevodi na engleski jezik već sami po sebi zaslužuju svaku pohvalu) u kombinaciji sa zanimljivim i informativnim esejima i bilješkama tvori impresivan tekstualni korpus i poticajan teorijsko-metodološki model koji će zacijelo poslužiti kao polazište za brojna buduća istraživanja tog popularnog žanra.

Nada Kujundžić

Transgressive Tales. Queering the Grimms,
ur. Kay Turner i Pauline Greenhill, Wayne
State University Press, Detroit 2012., 358 str.

Nevelika istraživačka niša smještena na presjecištu folkloristike i teorije i povijesti književnosti koju bismo provizorno mogli označiti opisnom odrednicom studija o bajkama ili istraživanja bajki (*fairy-tale studies*) do sada se najvećim dijelom napa-

jala na naizgled nepresušnom izvoru zbirke priča (bajki, šaljivih pripovijesti, priča o životinjama itd.) *Kinder- und Hausmärchen* (Dječje i kućne bajke, 1812/15.–1857.), koju su priredili Jacob i Wilhelm Grimm. Od samih početaka znanstvenog istraživanja bajki, Grimmove inačice sustavno plijene pozornost služeći kao poligon za raznolika čitanja i razvoj metodološke aparature i teorija o bajkama, pa i kraćim pripovjednim žanrovima i usmenoj književnosti općenito. Da desetljeća interpretativne gimnastike nipošto nisu iscrpila sve mogućnosti tumačenja te iznimno utjecajne i popularne zbirke dokazuje i zbornik radova *Transgressive Tales: Queering the Grimms*, koji urednički potpisuju Pauline Greenhill i Kay Turner. Objavljen u specijalističkoj biblioteci posvećenoj istraživanju bajki nakladničke kuće Wayne State University Press, zbornik *Transgressive Tales* kulminacija je dvanestogodišnje suradnje uredničkog dvojca Greenhill i Turner, usmjerene na povezivanje folkloristike s jedne te feminističke i queer teorije s druge strane.

U interpretaciji Greenhill i Turner, značenjski mnogostruk pojam *queer* ne odnosi se samo na nenormativne prikaze roda, spola i seksualnosti (tj. transgresiju konvencionalnih granica roda, spola i seksualnosti), već na sve oblike marginalizacije i odstupanja od norme (transgresija granica obitelji, društvenih skupina, pa čak i vrste). Bajka kao žanr, smatraju urednice, osobito je prijemčiva za *queer* teoriju jer je i sama *queer* u svakom smislu te riječi: čudna, čudesna, očuđujuća, ambivalentna, prepuna prikaza “drukčijih”, marginaliziranih likova koji, primjerice, vlastiti rodni identitet skrivaju ispod ogrtača od životinjskog krzna ili viteškog oklopa, ili pak ljudski identitet (privremeno) zamjenjuju životinjskim. Nadalje, gledan kroz prizmu *queer* teorije, žanr bajke, tradicionalno vezivan uz heteroseksualnu romansu i percipiran kao sredstvo pouke i promicanja tzv. tradicionalnih društvenih vrijednosti, otkriva se kao sredstvo transgresije i subverzije heteronormativnosti.

Sama po sebi, *queer* interpretacija bajki ne predstavlja novinu, no zbirka *Transgressive Tales* ipak je inovativna u odabiru tradicionalnih bajki kao glavnog istraživačkog fokusa. Naime, dosadašnja *queer* teorija najvećim se dijelom bavila suvremenim (feminističkim) adaptacijama i reinkrijacijama koje svjesno posežu za nenormativnim prikazima roda i seksualnosti (npr. djela Jeanette Winterson; zbirka poezije Olge Broumas *Beginning with O*, 1977.; zbirka priča Emme Donoguhe *Kissing the Witch: Old Tales in New Skins*, 1997.; zbirke Petera Cashorala *Fairy Tales: Traditional Stories Retold for Gay Men*, 1995. i *Gay Fairy and Folk Tales: More Traditional Stories Retold for Gay Men*, 1997. i dr.). Iako ni suvremene reinkrijacije ne ostaju sasvim izvan granica radova okupljenih u ovome zborniku, u središtu njihova interesa ipak su “klasične” bajke objavljene u Grimmovoj zbirci.

Trinaest radova – od toga jedanaest znanstvenih radova i dvije priče – od kojih je sazdana ova vrijedna i intrigantna zbirka predstavljeno je unutar četiriju tematskih blokova. Tekstove komplementiraju neobične (*queer*?) i duhovite crno-bijele ilustracije Bettine Hutschek od kojih svaka predstavlja mali strip koji jednostavno a učinkovito sažima sadržaj priče koja se u pojedinom radu analizira.

Četiri rada okupljena u prvome tematskome bloku posvećena su ženskim likovima u Grimmovim pričama i načinima na koje oni destabiliziraju normativne definicije roda i seksualnosti. Tema priloga Cristine Bacchilege šaljive su pripovijesti “Mudra Marica” i “Mudra Jelka” (nazivi Grimmovih priča navode se prema: Jacob i Wilhelm Grimm. 2009. *Sabrane priče i bajke*. Preveli Viktor Kralj i Bojana Zeljko-

Lipovšćak. Zagreb: Mozaik knjiga), čije junakinje autorica sagledava u kontekstu tradicije likova varalica (*trickster*), prepoznajući u njihovim apetitima (mogući simbol gladi za alternativnim postojanjem) subverziju heteronormativnog patrijarhata. Rad Kevina Goldsteina također se bavi figurom koja nadilazi heteronormativne i patrijarhalne okvire: riječ je o starici/mudroj ženi/primalji/vještici iz bajke “Gušćarica na studencu”. Posebna pozornost posvećuje se odnosu starice i eponimske gušćarice u kojem Goldstein prepoznaje model alternativne ljubavi i obitelji. Rad Jeane Jorgensen sagledava rodne uloge i obiteljske odnose u trima Grimmovima pričama koje pripadaju tipu ATU 451. *The Maiden Who Seeks Her Brothers* (Djevojka koja traga za svojom braćom): “Dvanaestorica braće”, “Sedam gavranova” i “Šest labudova”. Čitajući spomenute priče usporedno s tematsko srodnim arapskim pričama te u kontekstu biografije braće Grimm, Jorgensen u njima pronalazi suptilnu kritiku heteroseksualnog braka i nuklearne obitelji. Predmet promišljanja priloga Margaret R. Yocum priče su koje pripadaju tipu ATU 510B. *Peau d’Asne* (Magareća koža). Središnji dio rada čini pomna jezična analiza bajke “Kosmata”, Grimmove varijante spomenutog tipa, koja pokazuje kako uporaba osobnih zamjenica koje se odnose na protagonisticu odražava promjene njenog identiteta (nadilaženje opozicija dijete/djevojka, muško/žensko i ljudsko/neljudsko).

Drugi tematski blok objedinjuje tri rada koja analiziraju suvremene feminističke i *queer* reinkripcije Grimmovih bajki. Kimberly J. Lau osvrnula se na tri inačice priče o uspavanoj ljepotici: Basileovu, Perraultovu i Grimmovu, te na priču Angele Carter “Gospodarica kuće ljubavi” (1979.) koja, spajajući vampirsku motiviku i elemente bajke, ne nudi samo komentar na temu nekrofilije upisane u bajku o uspavanoj ljepotici, već i žanra bajke kao sredstva promicanja patrijarhalnih načela i vrijednosti. Jennifer Orme pozabavila se romanom Jeanette Winterson *Sexing the Cherry* (1989.) koji opisuje što se dogodilo s dvanaest kraljevni iz Grimmove bajke “Plesne cipelice” nakon poslovičnog sretnog završetka. *Queer* potencijal Grimmovog teksta kod Winterson se osim na razini sadržaja (neke od kraljevni prkose tradicionalnim rodnim ulogama) ostvaruje i na razini same naracije (prekidi u pripovijedanju, premještanje fokusa, otvorenost priče i dr.). Andrew J. Friedenthal traga za uzrocima relativne marginaliziranosti priče “Snjeguljica i Ružica”, napose lika Ružice, te analizira njegove transformacije u suvremenim reinkripcijama spomenute bajke (ilustrirana knjiga Dana Andreasena *Rose Red and the Bear Prince*, 2000.; kriminalistički roman Eda McBaina *Snow White and Rose Red*, 1985.; i strip serijal Billa Willinghamama *Fables*, 2002.).

Treći tematski blok, u kojem se fokus vraća na tradicionalne bajke, otvara rad Pauline Greenhill, Anite Best i Emilie Anderson-Grégoire. Autorice su istražile načine na koje tzv. *tomboy* junakinje (*često obilježene tjelesnim atributima muškosti poput brade i zabavljene “muškim” djelatnostima poput ratovanja*) engleskih i francuskih bajki subverziraju tradicionalne definicije roda. Rad Catherine Tosenberger u pitanje dovodi tradicionalna tumačenja Grimmove priče “Čarobna ptica”, koja je smještaju u kontekst priča o Modrobradom. Brojnim sličnostima usprkos, spomenute se priče, tvrdi Tosenberger, bitno razlikuju u svom odnosu prema patrijarhatu: priče o Modrobradom ga podržavaju, dok ga “Čarobna ptica”, kroz lik transgresivne junakinje u kojoj autorica vidi utjelovljenje same *queer* teorije bajki, podriva. Joy Brooke Fairfield pozornost je posvetila slabo poznatoj priči braće Grimm “Kraljevna

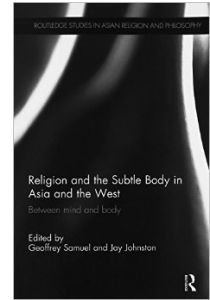
Mišjakoža”, objavljenoj jedino u prvom izdanju njihove zbirke (1812.). Slično Kosmatoj, transformacije naslovne junakinje (u kojoj Brooke Fairfield prepoznaje trans- i *queer* dijete) nadilaze granice društvenih uloga, vrste i roda. Iz Grimmove “Gospođe Trude”, priče o znatiželjnoj djevojčici koja krši roditeljsku zabranu i posjećuje eponijsku staricu koja je pretvara u cjepanicu i njome loži vatru, Kay Turner iščitava istospolnu žudnju. Odbacujući tradicionalnu klasifikaciju “Gospođe Trude” kao priče upozorenja, Turner staričinu vatru ne tumači kao simbol kazne, grijeha i pakla, već strasti i seksualnog sazrijevanja.

Čini se prigodnim da zbornik koji nudi “drukčiji” pogled na bajke i poziva na “perverznu”, nekonvencionalnu, pa i neodgovornu (u smislu odgovornosti na kakvoj kod istraživanja Grimmovih tekstova inzistira Heinz Rölleke) interpretaciju, djelomično raskida s konvencijama akademske publikacije te u posljednjem tematskom bloku umjesto znanstvenih radova donosi *queer* priče. Prva od dviju priča zapis je šaljive afganistanske pripovijesti o lukavoj ženi, nastao prema pričanju Safdára Tawakkolía (za prijevod i informativan uvod zaslužna je Margaret A. Mills). *Queer* reinskripcija Grimmove priče o nasamarenom đavlu “Grobni humak” iz pera Elliota Gordona Mercera uglavnom vjerno prati Grimmov predložak, mijenjajući jedino mjesto i vrijeme radnje (suvremena njujorška četvrt) te identitet likova (transvestiti). Zbornik zatvara kratak popis tipova priča koje obrađuju *queer* teme.

Mnogostrukost pristupa, metodološke aparature, tekstualnog materijala, pa i tumačenja samog pojma *queer*, te inovativno promišljanje građe čine ovaj zbornik (usprkos neizbježnim fluktuacijama u kvaliteti pojedinačnih radova) vrijednim i dobrodošlim prilogom istraživanju Grimmove zbirke i bajki općenito. O tome da se ovdje predstavljena publikacija već profilirala kao izvor i nadahnuće za daljnja istraživanja svjedoči (između ostaloga) i posebno izdanje časopisa *Marvels and Tales* iz 2015. godine (gost-urednik Lewis C. Seifert) posvećeno upravo *queer* interpretaciji bajki. Usmjeravajući se na one aspekte bajki koje su tradicionalna (heteronormativna) čitanja propustila, a možda i svjesno zanemarila, *queer* interpretacija oprinjere na u poticajnim radovima okupljenima u zbirci *Transgressive Tales* zorno pokazuje da nam i te naizgled (pre)dobro poznate priče još uvijek mogu ponuditi nešto novo i neočekivano.

Nada Kujundžić

Religion and the Subtle Body in Asia and the West Between Mind and Body, ur. Samuel Geoffrey i Jay Johnston, Routledge, London i New York 2013., 275 str.

Većina suvremene literature koja se bavi “suptilnim tijelima” i praksama koje se vezuju uz taj koncept pripada popularnoj, a ne znanstvenoj publicistici. Urednici Geoffrey Samuel i Jay Johnston ispravljaju taj nedostatak i Routledgeovo izdanje *Religion and the Subtle body in Asia and the West: Between Mind and Body* (*Religija i suptilno tijelo u Aziji i na Zapadu*, 2013.) predstavlja značajan i dugo iščekivan akademski pothvat promišljanja i pregleda niza tradicija, praksi i pitanja povezanih s tom specifičnom tematikom. Ideje i prakse koje nazivamo “suptilnim tijelima” postojale su stoljećima u mnogim dijelovima svijeta. Najpoznatije su one koje nalazimo u kontekstu duhovnog razvoja i samokultiviranja tipičnog za yogijske, tantričke i daoističke tradicije i društva. Međutim, “suptilna tijela” danas dio su krajolika i suvremene zapadnjačke kulture, pa ih tako nalazimo u umjetnostima, u zdravstvenim uslugama, u tečajevima upravljanja stresom, u popularnoj zabavi i među najrazličitijim duhovnim praksama. Područje tematskog kretanja i višeslojne problematike u ovom izdanju proteže se i povezuje humanističke, društvene kao i prirodne znanosti. Suptilno tijelo potiče nas da tragamo za historijskim i literarnim izvorima te komparativnim istraživanjem povijesnih i društvenih praksi obogatimo dosadašnje (ne)razumijevanje kao i da otkrijemo skrivenu orijentalnu i ezoterijsku intelektualnu baštinu Zapada. Konceptualizacije toga tipa dovode do filozofijskih, etičkih i ekoloških preispitivanja toga što je sebstvo, svijest, um, duh ili duša, što znači biti osoba u zajednici interpersonalnih odnosa i kozmičkoj mreži postojanja. Ona premošćuju dualistička poimanja tijela i uma, materije i duha, čovjeka i svijeta, te stvaraju prostor za razvoj i razumijevanje njihovih praktičnih primjena, primjerice u području suvremene biomedicine ili neuroznanosti. Suptilna tijela otvaraju mogućnosti revidiranja teorijskih okvira i uspostavljanja novih modela znanstvenih metodologija i epistemologija. Bilo da ih smatramo stvarnim fenomenima koji se pojavljuju unutar ljudskog iskustva ili ne, raspon vremena i prostora koje te prakse zauzimaju, i društvenog značaja koji ih prati, sugerira važnost i vrijednost njihovog daljnjeg istraživanja.

U općem uvodu knjige urednici nude skicu suptilnog tijela kakvu nalazimo u nekim azijskim tradicijama, te ukazuju na problematičnu prirodu samog termina “suptilno tijelo”. Zapadnjačko razumijevanje svijesti još uvijek se temelji na tzv. kartezijanskoj podjeli “uma” i “tijela”. Prakse “suptilnog tijela” nude svojevrsnu alternativu rigidnoj dihotomiji, budući da pretpostavljaju kvazi-materijalnu razinu ljudskog djelovanja koja djeluje kao posrednik između konvencionalnih koncepata “tijela” i “uma”. U sofisticiranim verzijama azijskih praksi, ta se posrednička razina zamišlja u smislu nevidljive strukture kanala (*nāḍī, rtsa*) unutar tijela kroz koje pro-

tječe kvazi-materijalna supstanca (*qi, prāna, rlung, thig le*). Ti protoci usmjeravaju i podržavaju aspekte svijesti, emocije, nagone i motivacije. Unutar indijskih, tibetskih i istočnoazijskih društava takvi koncepti u pozadini su objašnjenja širokog spektra praksi poput raznih oblika liječenja (akupunktura, akupresura, shiatsu, *prāna vidya* i dr.), vježbanja i borilačkih vještina (*qigong, taijiquan, rtsa rlung, "phrul "khor*, i dr.) te religijskih praksi namijenjenih usavršavanju i preobražaju ljudskog kompleksa tijela – uma (hinduistička i buddhistička tantra, slične daoističke prakse). Oblici tih praksi postojali su i u zapadnjačkoj misli (neoplatonizam, judaizam, islam), ali su povijesno bili marginalizirani i stoljećima primarno vezani uz mistične, okultne i ezoterijske tradicije. Narodna (pučka) medicina i šamanske prakse diljem svijeta također dijele slična obilježja s takvim konceptima i praksama.

Upotreba izraza "suptilno tijelo", izvorno prijevod *sūkṣmaśarīra*, ključnog termina filozofije *vedanta*, uvriježila se u engleskom, a prijevodima i u hrvatskom jeziku, kroz utjecaje teozofskog i antropozofskog društva. Prvi indolozi kao i većina zapadnjačke intelektualne elite bili su pod utjecajem teozofijskih koncepcija suptilnog tijela, a koje su se znatno razlikovale od izvornog sanskrtskog i indijskog konteksta. Svjesni asocijacija koje je prate, suvremeni istraživači oprezniji su prilikom korištenja teozofijske terminologije, a popularizacija tih ideja i izraza pojavom *new agea* i alternativne medicine dodatno otežava razumijevanje tog područja. Urednici žele naglasiti važnost poštivanja kulturnih različitosti u istraživanju spomenutih koncepata i modela, zagovaraju koherentni i sustavni pristup te kritički odmak od dominantnih teozofijskih interpretacija koje prevladavaju u popularnom diskursu. Ipak zadržavaju upotrebu izraza "suptilno tijelo", koje, iako nije idealno rješenje, upućuje na opći dojam područja o kojemu je riječ. Uz spomenuti oprez koriste ga kao generički termin koji će obuhvatiti različite koncepte, prakse i fenomene koji su tema rasprava u knjizi.

Knjiga je podijeljena u četiri veće cjeline i donosi četrnaest radova. Prvi dio knjige, "Subtle bodies in China and India", promatra suptilna tijela u Kini i Indiji, uključujući postojanja sličnih koncepata u narodnim praksama indijskih primalja *dais*". Drugi dio, "Subtle bodies in the Tibetan tradition", sastoji se od dvaju članaka koji se bave konceptima i praksama kako ih nalazimo u tibetskoj tradiciji, dok treći članak istražuje primjenu istih u suvremenom kontekstu liječenja. "Subtle bodies in Europe and Islam" treća je skupina članaka koji pokazuju propusnost vremenskih i zemljopisnih kategorija i razmjenu ideja koja je postojala u europskim i islamskim tradicijama. Tu nalazimo povijesni pregled tradicija suptilnog tijela od antike do prosvjetiteljstva. Zadnja cjelina naslova "Subtle bodies and modernity" istražuje pojavu praksi "suptilnog tijela" u suvremenim društvima Zapada, od avangardne umjetnosti i duhovnih praksi samorazvoja do alternativne medicine.

U prvom članku naslova "The Daoist body of Qi" autorica Livia Kohn upoznaje nas s daoističkim konceptima tijela. Kao središnji koncept i glavno mjesto kultiviranja prakse, tijelo je smješteno između daoističke kozmologije i tradicionalne kineske medicine. U ljudskom tijelu *dao* se manifestira kroz životnu energiju *qi*, koja djeluje u suptilnim oblicima i koju se ne smije opisivati u smislu ograničene energije ili određene supstance, već u smislu odnosa i korespondencija. *Qi* je proces i stoga je ljudski život moguće opisati kao suptilno tijelo, ne kao postojeći kvalitet, nego kao način djelovanja. Drugim riječima, nije ispravno govoriti da "posjedujemo *qi*" nego da mi "jesmo" *qi*.

“The subtle body in India and beyond” autora Geoffrey Samuela ocrta povijesni razvoj koncepta suptilnog tijela u Indiji, počevši s ranim indikacijama koncepta suptilnog tijela i *prāṇa*-e u tekstovima *Upaniṣada*, Patañjalijevom *Yogasūtra*, sve do kompleksnih unutarnjih struktura *cakra* i *nāḍī* u tekstovima kaula, tantra i haṭha-yoge. Autor raspravlja o Śaiva (hinduističkoj) i buddhističkoj tantričkoj tradiciji te se dotiče konstrukcija suptilnog tijela u tekstovima Śaṅkara i Advaita Vedānta škole. Završni dio opisuje kako su se tantrički koncepti suptilnog tijela prenijeli i razvili u Tibetu i istočnoj Aziji.

Treći članak “The life-bearing body in dais” birth imagery” autorice Janet Chawla pokazuje kako koncept suptilnog tijela, prakse i djelovanja u indijskoj vernakularnoj tradiciji postoje unutar suvremenog konteksta poroda, koje većinom obavljaju babcice (*dais*). Autorica istražuje imaginarij reproduktivnih tijela, ritualne predodžbe vezane za porod, te korelaciju između yogijskog i ayurvedskog termina *prāṇa*-e i termina *saans* (dah) i *jee* (život) u kontekstu poroda.

Članak naslova “On souls and subtle bodies: a comparison of shamanic and Buddhist perspectives” autorice Angele Sumegi istražuje odnos šamanizma i buddhizma. Šamanski diskurs o “izgubljenim” ili lutajućim “dušama” ili “duhovima” zajednički je tibetskim i mongolskim društvima, ali ga nije lako pomiriti s klasičnom buddhističkom doktrinom nepostojanja sebstva ili duše. Sumegi sugerira da nijedan od tih svjetonazora nije toliko nepropusan kao što se to naizgled čini, i pokazuje kako koncepti suptilnog tijela unutar tantričkog buddhizma omogućavaju da naizgled različiti doživljaji stvarnosti koegzistiraju.

Među tibetskim liječnicima postoji višestoljetna debata koja pokušava pokazati kako tantričko suptilno tijelo nalazi svoj fizički, anatomski ekvivalent. Barbara Gerke u članku “On the ‘subtle body’ and circulation’ in Tibetan medicine” problematizira ideju postojanja i korištenja termina “suptilno tijelo” unutar tibetskog medicinskog konteksta. Gerke potvrđuje postojanje suptilnih aspekata ili dijelova u medicinskom konceptu tijela, ali upozorava na neispravno govorenje o “suptilnom tijelu” kao zasebnom entitetu.

“Open channels, healing breath: research on ancient Tibetan yogic practices for people with cancer” rad je Alejandra Chaoula koji se bavi primjenama jedne od praksi suptilnog tijela (*rtsa rlung* ili “kanala-daha”) tradicije bön religije u suvremenom kontekstu medicinskog liječenja tumora. Provedeno istraživanje pokazuje što i kako tibetski pristup zdravlju i ljudskom funkcioniranju može ponuditi zapadnjačkoj biomedicini i pacijentima koji žele aktivno sudjelovati u svom ozdravljenju. Cilj primjenjenih praksi je usmjeriti liječenje ne samo na fizičke, već psihološke, društveno-duhovne aspekte osobe, koje ponekad alopatska medicina zaboravlja.

Joseph S. Alter u članku “Sex, askesis and the athletic perfection of the soul” nudi komparativnu analizu utjelovljene fizikalnosti asketskih i atletskih praksi u južnoj Aziji i drevnoj grčkoj filozofiji. Egipatske, grčke i indijske tradicije u zajedničkom susretu stvaraju hermetičnu znanost, ono što bismo danas nazvali astrologijom, proricanjem i magijom.

U članku “In the light of the sphere: the ‘vehicle of the soul’ and subtle-body practices in Neoplatonism” Crystal Addey interpretira suptilna tijela u neoplatonističkoj misli. Naglašavajući astralnu prirodu konceptualizacije “vozila duše” koju nalazimo u toj tradiciji, Addey vješto pokazuje njihovu važnost u ritualnoj (teurškoj) praksi. U

neoplatonističkoj misli Addey identificira koncepte “tijela” i “uma” koji potkopavaju oštri kartezijanski dualizam tipičan za post-prosvjetiteljski dominantni diskurs. Ta neoplatonistička tradicija doživljava svoj procvat među renesansnom elitom.

Milad Milani u “The Subtle Body in Sufism” predstavlja suptilno tijelo u sufijskoj tradiciji od srednjeg vijeka do danas. Milani se, poput Adler i Addey, ne fokusira samo na konceptualizaciju suptilnih tijela, nego i na njihovu artikulaciju u duhovnoj praksi.

Četvrti dio knjige podnaslova “Subtle bodies and modernity” ilustrira i istražuje široki spektar praksi temeljenih na modelu suptilnih tijela i kulturnih oblika koje nalazimo u suvremenoj praksi te razotkriva privlačnost takvog modela tijela suvremenicima kao i potencijal akademskog kulturno-komparativnog istraživanja. Mnoge ezoterijske teorije materije dio su razvoja avangardne umjetnosti, estetike i književnosti u dvadesetom stoljeću. U članku “Sinister Modernists: subtle energies and yogic-tantric echoes in early Modernist culture and art” John Bramble za primjer uzima specifično “zapadnjačku” tantru ranog modernizma, naglašavajući njene okultne temelje, te jasno pokazuje središnje mjesto koje koncept suptilnog tijela ima u njenom razvoju.

Susan Greenwood u članku “On becoming an owl: magical consciousness” daje zanimljiv fenomenološki prikaz ritualnih aktivnosti suvremenog šamanizma. U dohvaćanju vlastitog unutarnjeg iskustva šamanističkog putovanja predlaže značajno inovativan način razumijevanja “magijske svjesnosti” i uloge koju ima u zamjećivanju suptilne tvari. Istražujući načine integriranja, na epistemološkoj razini, osobnih, fenomenoloških i fizioloških iskustva suptilnih sebstava u akademsko istraživanje, Greenwood naglašava ulogu emocije, intuicije i imaginacije. Odnos životinja – čovjek također čini srž Greenwoodine diskusije i uloga suptilnog tijela primjer je još jedne primjene u suvremenim zajednicama drugosti (*Otherkin*), osobito vilenjačkim i teorijskim (životinjskim). Uloga koju suptilna tijela imaju u “klizanju” preko granica različitih vrsta etički je kompleksno i zanimljivo pitanje u odnosima čovjeka i životinje.

Suvremena popularnost suptilnih tijela, osobito unutar alternativnih praksi liječenja i zdravlja i onoga što danas smatramo *new age* duhovnošću, fokus je članka “Invisible, dispersed and connected: the cultural plausibility of subtle-body models in the contemporary West” autorice Ruth Barcan. Između imaginiranja tijela/sebstva kao fragmentiranog, ali i cjelovitog, nevidljivog te povezanog, aktualni društveni imaginarij odražava dominirajuće kulturne ideologije, komunikaciju i tehnološku paradigmu suvremenih društava.

“Subtle subjects and ethics: the subtle bodies of post-structuralist and feminist philosophy” autorice Jay Johnston oslikava poststrukturalističku i feminističku konceptualizaciju decentraliziranog subjektiviteta te pokazuje kako Rita M. Gross i A. C. Klein promišljaju rastezljive koncepte sebstva u akademskom tumačenju tantričkih vjerovanja i praksi u promišljanjima. Radikalne reinterpretacije sebstva u filozofijskom diskursu Gillesa Deleuzea, Félixia Guattarija i Luce Irigaray nalikuju suptilnim tijelima, te taj “suptilni subjekt” predstavlja *radikalni oblik intersubjektiviteta* koji preispituje dualizme (tijelo – um; ja – Drugi) normativnog zapadnjačkog diskursa.

Zaključnu riječ ima Geoffrey Samuel s člankom “Subtle-body processes: towards a non-reductionist understanding”, gdje na primjeru indo-tibetske tradicije tantr propituje kako možemo razumjeti oblike subjektiviteta ili iskustava suptilnih tijela.

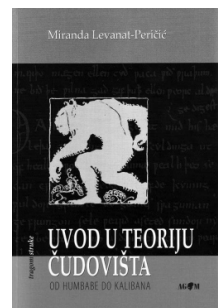
Nezadovoljan ograničenjima materijalizma i idealizma, on predlaže novi znanstveni model (*Multimodal Framework, MMF*) koji ne postavlja individualni nivo kao glavni, i koji uzima u obzir društveni aspekt i biološku osnovu u pokušajima razumijevanja suptilnih tijela i sličnih fenomena, osobito kako se koriste i doživljavaju unutar komplementarnih i alternativnih praksi liječenja i zdravlja. Za razradu ideja inspiriran je procesom *autopoiesisa* neuroznanstvenika Francisca Varele i koncepta meta-učenja o kojemu teoretizira Gregory Bateson.

I završno o urednicima. Geoffrey Samuel je profesor emeritus antropologije na Sveučilištu Cardiff (Velika Britanija) i direktor međunarodne i transdisciplinarne istraživačke skupine koja se bavi odnosima tijela, zdravlja i religije (Body, Health and Religion [BAHAR] Research Group). Već nekoliko desetljeća istražuje tibetsku kulturu i društvo, a posljednjih godina usmjerava se na problem “uma” i “tijela” te kroz aspekte tibetske medicine i niza praksi koje nalazimo u tradicionalnim i suvremenim društvima (azijskih, šamanističkih, buddhističkih, *new age*) artikulira nove znanstvene pristupe i paradigmatičke modele.

Jay Johnston viša je predavačica na Religijskim studijima na Sveučilištu u Sydneyu i Sveučilištu New South Wales, a područje njezina istraživanja su utjelovljenje i intersubjektivnost, feministički studiji, religija i materijalna kultura. Autorica je knjige *Angels of Desire: Esoteric Bodies, Aesthetics and Ethics* (2008), monografije (u pripremi) *Stag and Stone: Archaeology, Religion and Esoteric Aesthetics*, suurednica zbornika *Animal Death* (2013) te brojnih članaka.

Iva Bulić

Miranda Levanat-Peričić, Uvod u teoriju čudovišta. Od Humbabe do Kalibana, AGM, Zagreb 2014., 311 str.

Promišljajući o zdravom razumu i imaginaciji, oba se pojma mogu označiti kao apstraktna i relativna, s obzirom na poteškoće oko njihova smisljena definiranja. S druge strane, s obzirom na uvjete i okolnosti koji utječu na razvoj i formiranje navedenih pojmova, oni se mogu definirati kao proizvedene i proizvodne kategorije, tj. kulturni sustavi, kako ih naziva C. Geertz u knjizi *Lokalno znanje*. U tom kontekstu, prema Geertzu, obje kategorije svjedoče “da smo svi nalik jedni drugima i o zabrinjavajućoj sumnji da nismo” (Geertz 2010: 60), tj. zdrav razum osim što se može razvijati, formalizirati, povijesno konstruirati također se može i “dramatično razlikovati od jednog do drugog naroda” (isto: 100). Poimanje se imaginacije također promatra u kontekstu opozicija, tj. *mi* “nikada ne možemo shvatiti do kraja

imaginaciju drugih ljudi ili drugog razdoblja kao da je naše vlastito. [...] Možemo ga shvatiti samo dovoljno dobro, barem onoliko dobro koliko shvaćamo sve ono što nije baš naše” (Geertz 2010: 63). Navedena razmišljanja lako se mogu povezati s interdisciplinarnim i multidisciplinarnim istraživanjem Mirande Levanat-Peričić u knjizi *Uvod u teoriju čudovišta: od Humbabe do Kalibana*, gdje autorica kroz fenomen čudovišta, prikazanog u književnosti, dekonstruira zdravorazumsko poimanje društva i njegove imaginacijske okvire kada su u pitanju oblici drukčiji od norme. Pojam čudovišta upućuje na ono što Geertz naziva *zabrinjavajućom sumnjom* o tome da nismo svi nalik jedni drugima i na temelju toga konstruiraju se opozicije unutar kojih se razlikujemo *mi* i Drugi.

Rekonstruirajući pojam čudovišta iz nekoliko velikih narativnih koncepcija – mezopotamska književnost, *Biblija*, *Beowulf* i Shakespeareova djela – autorica ih postavlja u okvir diskurzivnih praksi te izvodi nekoliko elemenata važnih za njihovo definiranje. Primarna je opozicija, na kojoj nastaje svijest o čudovištu, u odnosu na ljudsko, tj. nasuprot čudovišnosti nalazi se niz kategorija, a dominantna je kategorija ljudskosti. Ostali su elementi koji oblikuju čudovište prostor, prehrana, jezik i tijelo.

Priču o čudovištima autorica započinje s mezopotamskom književnošću u kojoj se kao najčešća tema pojavljuje borba junaka i čudovišta, a dominantni je motiv savladavanje planine. S obzirom na bilingvalnost i specifičnu interakciju usmene i pisane tradicije, autorica se oslanja na uočavanje njihovih semantičkih veza te ističe kako se u svim narativnim kompozicijama spominje jedino emocija straha koja oblikuje čudovišna bića, a ona se nalaze na rubovima poznate zemlje i predstavljaju planine i podzemlja te im je podrijetlo planinsko. Tim se kratkim prikazom, ističe autorica, pokazuje “kakav su značaj planine imale u strukturiranju stvarnih i mitoloških entiteta dolinske civilizacije. [...] U strahu od stalnih pošasti i opasnosti koje su i u stvarnosti toliko strašne da se čine nereálnima, drevni su Mezopotamci poetski osvještavali činjenicu o postojanju ljudi drugačijeg izgleda i toj činjenici dodavali vlastiti izgled kao normu ljudskosti” (str. 70). Upravo je taj *zdravorazumski* strah od drukčijeg i stranog *odgovoran* za stvaranje različitih čudovišnih vrsta i dominantan je lajtmotiv čitave ljudske civilizacije.

Jednako kao i u mezopotamskoj književnosti, čudovišna su bića prisutna i u starozavjetnim predajama te se zasnivaju na opoziciji između monoteističke i politeističke religije Drugih, a posebno su predodžbe o čudovištima zastupljene u ranom zapadnom kršćanskom srednjovjekovlju unutar kojeg je dominantno i antičko nasljeđe. Potonje povijesno razdoblje čini zasebnu cjelinu studije te je usmjereno na istraživanje začetaka eurocentrične slike o čudovišnom Drugom. Pojam se čudovišta promišlja u ambivalentnom odnosu prema srednjovjekovnom čudesnom i kršćanskoj tradiciji čudotvornog. Srednjovjekovlje čudovišno biće/pojavu razmatra kao božju opomenu i upozorenje ljudima, ali i kao poruku koju budućnost šalje iz onostranog u ovostrani svijet. Čudovišta postaju posrednici između prirodnog i neprirodnog, ljudskog i božanskog te onostranog i ovostranog. Taj se srednjovjekovni imaginarij razvio pod specifičnim antičkim utjecajem. Autorica navodi kako se pojam čudovišnog od antike do srednjovjekovlja kreće od prirodnog (nakaznog) do natprirodnog (demonско i anđeosko). Budući da Bog ne griješi u stvaranju, onda i čudovišta imaju svrhu – ona su “božanski znaci kojima se otkriva skriveni smisao svijeta” (str. 121). Problem je srednjovjekovnoga poimanja čudovišta u tome što

postoji tendencija nerazdvajanja fantastičnog i nadnaravnog od zbilje, prirodnog i realnog. Koriste se isti kriteriji i za imaginarna čudovišta i za ona iz klasične prošlosti kao i za nakaze ljudskoga poroda. Nebriga oko klasificiranja, navodi autorica, rješava se teološkom brigom oko objašnjavanja tih pojava koje su neprirodne i nisu u skladu s redom. Posebnu kategoriju u srednjovjekovnom poimanju čudovišnog čini tijelo. Naime, tada se grijesi tjelesno partikuliraju, tj. grijeh je upisan na tijelu zbog čega su u tom razdoblju posebno popularna čudovišta koja izgledom nalikuju deformiranom čovjeku. Osim potonjeg, vrlo je bitan i proces hibridizacije ljudskosti pa su većina čudovišta hibridi, a da bi uopće hibrid postao *monstrum* mora posjedovati udio ljudskoga.

Simbioza kršćanskih i pretkršćanskih elemenata čudovišnog prisutna je u anglosaskom imaginariju koji autorica rekonstruira unutar poznatog epa *Beowulf* u kojem je čudovište Grendel okarakterizirano kao kanibal i izravni potomak prokletog roda koji potječe iz biblijske predaje o Kainu i Hamu kao začetnicima toga roda. Istraživanje završava s postkolonijalnim interpretacijama Shakespeareovih djela i likova koja čine odraz zapadnog definiranja *sebe* i predstavljaju “palimpsest čudovišnosti” (str. 272).

Iako se isprva stiče dojam da je riječ o interpretaciji pojma čudovišta u književnosti, Miranda Levanat-Peričić svojom studijom otvara dublju antropološku problematiku ljudskog poimanja drukčijeg i stranog. Čudovište je, kako navodi autorica, tijelo kulture gdje su skupljeni svi naši strahovi, žudnje i tjeskobe. Čudovišnost poprima oblik kulturalne prakse, a uz taj diskurs usko je povezan i eurocentrični svjetonazor koji Druge, rubne narode promatra kao čudovišne ljudske vrste. Eurocentrizam je, ističe Miranda Levanat-Peričić, oblik etnocentrizma koji predstavlja “definiranje vlastitog identiteta kroz pripadnost narodu koji je smješten u središte. Taj pogled pretpostavlja i gledanje na druge kroz udaljenost od središta u kojem je lociran ‘naš’ pogled” (str. 14). Europljani dolaze u doticaj s čudovišnim otkrivajući rubove, a čudovišnost uskoro postaje imperijalističko sredstvo u pretvaranju stranih naroda u Druge. Oni se prepoznaju po određenim znakovima koji su važni “za predodžbu o ljudskom ili prirodnom, često su imali moć da ‘ljudsku rasu’ obilježe čudovišnom” (str. 275). Nekoliko je najvažnijih znakova koji obilježavaju nečiju čudovišnost: (1) prostor, tj. čudovišta su uvijek smještena na rub svijeta spram kojeg središte iskazuje neprestani strah od inficiranja; (2) prehrana je također važan parametar identiteta pomoću kojeg se određuje granica između ljudskog i neljudskog. Čudovišni je apetit neutaživ i izaziva strah. Najčešće se opisuju kao ljudožderi čime kanibalizam postaje svojstvo imagološkoga diskursa, a ne antropološka tema; (3) identitet čudovišta određuje i jezik. Autorica navodi kako onaj jezik koji sadrži element više ili kojemu nešto manjka posjeduje predispozicije da postane čudovišni jezik. Uvijek postoji predodžba o primitivnom/inferiornom jeziku čijim se govornicima pripisuje i bestijalnost; (4) tijelo je također važna kategorija čudovišnosti. Tijelo je čudovišta hibridno i prekomjerno te mu se neprestano dodaju svojstva radi izazivanja gnušanja. Svi navedeni znakovi korespondiraju s eurocentričnim pogledom na drukčije i strano te predstavljaju personifikaciju straha.

Svojom je opširnom studijom o fenomenu čudovišta Miranda Levanat-Peričić opisala jedan sveopći kulturalni sustav na temelju kojeg se razvijaju razne predrasude, stereotipovi i strahovi. Osim što je to istraživanje pridonijelo mogućnosti otvaranja

novih znanstvenih tema unutar hrvatske humanistike, ono je istodobno i značajan prilog razvoju hrvatske znanstvene misli unutar interdisciplinarnih, multidisciplinarnih i kulturalnih studija. Također, s obzirom na tematiku knjige, nemoguće je ne spomenuti njezinu aktualnost kada se Hrvatska i Europa suočavaju s onima koji, u odnosu na središte, dolaze s periferije poznatoga svijeta. Tako se i danas susrećemo sa stvaranjem diskursa o čudovišnom Drugom koji ne egzistira samo unutar književnosti, već postaje stvarna i opipljiva činjenica. Miranda Levanat-Peričić upravo je svojim istraživačkim radom opisala i proizvodnju u zadnje vrijeme sve popularnijih priča o *modernim* čudovištima koja su uzbunila civilizirani svijet.

Martina Jurišić

Radoslav Katičić, Vilinska vrata. I dalje tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine, Ibis grafika, Matica hrvatska, Zagreb 2014., 227 str.

Ne događa se često u tako kratkom razdoblju, što u humanističkoj znanosti jedno desetljeće zasigurno jest, da jedan autor objavi toliko knjiga koje doprinesu čitavom nizu humanističkih znanosti, od lingvistike i etnologije pa do povijesti i arheologije, i zapale iskrinu za mnoge druge projekte, kulturne i edukativne, kao što su to učinile knjige akademika Radoslava Katičića objavljene u Hrvatskoj u zadnjih sedam godina, od 2008. do 2014. godine. Nakon prvih triju knjiga kapitalne hrvatske lingvističko-arheološke biserne niske sa zajedničkim podnaslovom "Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine": *Božanskoga boja* (2008), *Zelenoga luga* (2010) i *Gazdarice na vratima* (2011), akademik Radoslav Katičić 2014. godine objavio je i četvrtu u nizu pod zanimljivim naslovom *Vilinska vrata*, koja ima i bitko parafraziran podnaslov svojih prethodnica *I dalje tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Knjiga je također prepoznatljiva formata i grafičkoga stila kao i ostale, objavljena u uhodanom izdavačkom tandemu Matice hrvatske i Ibis grafike. Katičić *Vilinska vrata* i u samom uvodu knjige proglašava svojevrsnim dodatkom, *appendixom* prethodnim knjigama, no ne i dovršetkom započetoga istraživanja i putovanja u otkrivanju dosad nepoznatih početaka najstarijih hrvatskih pretkršćanskih obrednih i mitoloških tekstova kroz lingvističku komparativnu metodu razotkrivanja zajedničkih ishodišta. Zasigurno to i nije dovršetak jer se već neko vrijeme mogu čuti vijesti da je u pripremi i peta knjiga pod radnim naslovom *Naša stara vjera*.

No, vratimo se *Vilinskim vratima*. Glavni urednik knjige, kao i prethodnih triju, bio je etnolog Tomo Vinšćak, veliki zaljubljenik u mitsko i umješna znanstvena i koordinatorsko-organizatorska snaga koja nas je prerano napustila 2013. godine,

nažalost ne dočekavši izlazak knjige. Vinšćak je godinama surađivao i prijateljevao s Katičićem, kao i s etnologom Vitomirom Belajem, te su mnogi zajednički projekti bili rezultatom njihove plodne suradnje. Jedan od njih bio je i veliki znanstveni skup “Vilinska vrata”, koji se odvio u listopadu 2012. u Lovincu i Starigradu Paklenici, u organizaciji Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Odjela za izobrazbu učitelja i odgojitelja Sveučilišta u Zadru, a na kojem sam i osobno imao čast prisustvovati i izlagati na sličnu temu. Sâm skup u ime spomenutih institucija organizirali su Tomo Vinšćak i Josip Zanki. Već se tamo moglo vidjeti i čuti da Katičić marljivo priprema novu knjigu, a samo ime skupa toliko mu se svidjelo da ga je iskoristio i za naslov svoje knjige koju je tada pripremao. O tome i govori u uvodu poglavlja koje je dalo naslov knjizi, “Vilinska vrata” (str. 79–98), a u kojemu spominje svoj razgovor s Vinšćakom kojega je pitao otkuda potječe taj izraz. Vilinska vrata, naime, prema tome razgovoru, a i prema Vinšćakovom izlaganju na skupu, jedno su od poznatih mitskih mjesta ličkoga kraja, toponim jedne specifične lokacije na Velebitu koja se tako naziva od davnina, a nalazi se na potezu od Svetoga Brda do Malog Alana (str. 83). Taj toponim spominje i Mile Budak u svom romanu *Bazalo*. Tomo Vinšćak je u svom referatu na spomenutom skupu dao prikaz predaje o vilama s ličke strane Velebita kroz priče prikupljene terenskim radom, te ustvrdio kako je Sveto Brdo na Velebitu zapravo obilježeno kao posebno sveti dio Velebita kod starih Slavena, a Vilinska vrata označio prolazom iz profanog u sakralno. Analizom toponima napravio je i prikaz konteksta kršćanskog i pretkršćanskog svjetonazora. Katičićevo poglavlje o vjerovanjima u vile u planinama u knjizi “Vilinska vrata” nastalo je iz referata koji je akademik pročitao na skupu, a potom ga i uključio u svoju novu knjigu. U referatu, pa tako i u istoimenom poglavlju, predstavio je, kroz analizu jezika i pjesama i slavensku figuru svetog pjesništva, dokaz da je očuvana tradicija vjerovanja u vile tradicija s mnogo starijim izvorom unutar Perunova kulta, dakle glavnom Boginjom degradiranom u niže natprirodno biće, a izričaje poput “vrata” i “kuća” zapravo degradiranom ostavštinom “grane” i “grada”, odnosno neba.

Poglavlja u knjizi su raznorodna, nisu uokvirena samo jednom temom, odnosno uže tematski obilježena kao u prethodnim knjigama (*Božanski boj* je istraživao rekonstrukcije mitskih pjesama o sukobu slavenskih božanstava Peruna i Velesa, *Zeleni lug* o hodu kroz godinu božanskoga para vegetacije Jarila i Morane, a *Gazdarica na vratima* o boginji Majci mokroj zemlji – Mokoši). Stoga, kad pročitamo knjigu, shvatimo uistinu zašto ju je Katičić nazvao *appendixom* prvima trima. Zato što je, kako i sâm kaže (str. 5), svako poglavlje nastavak jedne od rekonstrukcija započetih i objavljenih u prethodnim knjigama. Stoga se svako od poglavlja u knjizi može se shvatiti i kao novo poglavlje jedne od prošlih knjiga, ovisno gdje tematski pripadaju: “Živa predaja o Perunovom liku”, “Perunovo svetište u Varešu”, “Vidova gora i sveti Vid”, “Veles u psalmu”, “Vilinska vrata”, “Perinova ljut”, “Vražje oko” i “Pogani vrh” tako bi vrlo lako mogli biti shvaćeni kao dodatna poglavlja *Božanskoga boja*, “Jurjevo koplje i Jurjev mač” *Zelenog luga*, a “Majka milosrđa između slavenskoga poganstva i kršćanstva” i “Mokošin vrh u Međimurju i pozojeva glava uza nj” *Gazdarice na vratima*. Također, kako Katičić spominje u predgovoru (str. VII), ta su poglavlja ujedno, kao što je to bio i slučaj s “Vilinskim vratima”, bili i brojni radovi koji su nastajali na različitim znanstvenim skupovima. Jedino je poglavlje “Veda Slavena kao fatamorgana” zasebne tematike, priča o životu i djelu Stipana Verkovića, folklorista iz 19.

stoljeća koji se bavio skupljanjem i istraživanjem folklorne građe te tražio vedsku starinu u slavenskoj predaji, a u što mu nije uspijevalo uvjeriti znanstvenu javnost 19. stoljeća. No, akademiku Katičiću, čini se, to uspijeva – sve je više znanstvenih i kulturno-edukativnih projekata vezanih uz istraživanje pretkršćanstva u Hrvata. No, važno je napomenuti, a to i sam Katičić naglašava, da “cjelovitost njegova izlaganja ne proizlazi iz predočaba i sadržaja stare vjere, nego iz tragova usmene predaje njezina svetog pjesništva i obrednih tekstova, a da cjelovitu sliku predočaba i sadržaja stare vjere tek još treba uspostaviti, suzdržano i oprezno različitim metodama koliko je to ustvari i moguće” (str. 5). Katičić se svojim poredbenim metodama lingvističke arheologije, odnosno metodama iščitavanja mitske matrice u folklornim tvorbama, ali i ne samo njima, već i terenskim onomastičkim i toponimskim istraživanjima, i dalje sustavno bavi rasvjetljavanjem i sačinjavanjem preživjeloga korpusa tih tragova. U knjizi su gotovo brojnija poglavlja koja se bave analizom imena na terenu, negoli u samim pjesmama kao što je to bilo u prošlim knjigama, a tome se zasigurno može zahvaliti upravo plodnoj suradnji autora s etnologom Vitomirom Belajem, arheologom Jurjem Belajem te etnologom Tomom Vinščakom. Početne Katičićeve ideje i teze koje su postavile temelje, prebirući i uspoređujući prikupljenu folklornu građu, sada su već dale dovoljno alata da se daljnja istraživanja i spekulacije mogu pokrenuti i u geografskom i arheološkom smislu, što bi moglo značiti da čitava teorija ima dovoljno smisla da se može održati i poslužiti kao temelj i budućim multidisciplinarnim istraživanjima. Također, smatram da bi čim prije ova knjiga kao i knjige koje su joj prethodile morale biti prevedene barem na engleski jezik, ako ne i druge svjetske jezike. Ponajviše stoga što, nažalost, šira svjetska etnološka, antropološka, lingvistička i kulturnopovijesna humanistička zajednica slabo ili uopće ne čita hrvatski jezik, a time i ovako značajni naponi ostaju neprimijećeni, a mogli bi biti velikim poticajem za slična istraživanja i na područjima drugih naroda i kultura. Također, tako bi ovi rezultati i metode mogli biti podvrgnuti mnogo većim interdisciplinarnim komentarima i analizama, nego što je to moguće ako ostanu samo u okvirima hrvatskog govornog područja.

Dok čitate ovu knjigu, svakako preporučam da na stolu imate i prethodne tri i služite se njima istodobno, otkrivajući jednu iznimno zanimljivu priču o najstarijim slojevima duhovnosti u Hrvata i Slavena, dok s uzbuđenjem iščekujete sljedeću knjigu akademika Radoslava Katičića.

Deniver Vukelić

Vitomir Belaj i Juraj Belaj, Sveti trokuti. Topografija hrvatske mitologije, Ibis grafika, Zagreb 2014., 484 str.

Kao krunu dugogodišnjega rada na otkrivanju i istraživanju elemenata pretkršćanskoga vjerskog svjetonazora, etnolog i profesor emeritus Vitomir Belaj u suradnji sa sinom, arheologom Jurjem Belajem u svojem nedavno objavljenom djelu *Sveti trokuti: topografija hrvatske mitologije* donosi nam svojevrsnu kombinaciju već publiciranih i novih rezultata zajedničkih istraživanja. Iako već sâm naslov knjige u prvi plan postavlja jedno geometrijsko tijelo, treba odmah napomenuti da su ti “trokuti” zapravo zamišljene strukture – autori objašnjavaju kako se ne radi stvarno o trokutima, nego o tročlanim prostornim strukturama koje najlakše možemo predočiti oblikom trokuta. Te zamišljene trokutne strukture sastoje se od tri geografske točke koje svojim smještajem u prostoru simboliziraju odnose među vrhovnim pretkršćanskim bogovima – u daljnjim poglavljima sustavno su predstavljene sve geografske lokacije pronađenih tročlanih struktura na području Republike Hrvatske.

U dva zasebna predgovora (su)autori opisuju motivaciju koja je dovela do suradnje i krajnje realizacije ove knjige koja je sadržajno zanimljiva kombinacija etnološkoga i arheološkoga pristupa istraživanju jedne teme. Kratke zajedničke upute čitateljima navode razloge korištenja specifičnih fraza, oznaka, simbola i izričaja u tekstu. S obzirom na već pozamašnu bibliografiju prof. Vitomira Belaja na tu temu, autori pojašnjavaju da je temelj ove knjige skup članaka koje su osvježili, dopunili, pomalo popravili i prepravili tako da tvore preglednu, skladniju i posve novu cjelinu s ciljem lakšeg izlaganja obogaćenih i dotjeranih sadržaja široj čitateljskoj javnosti. Jednako tako, autori opisuju svoju želju da ovakvim izdanjem nestručnjacima ponude zanimljivo štivo kojim će obogatiti svoje poznavanje vlastite prošlosti i proširiti vidike, no i izražavaju nadu da će ova knjiga zainteresirati i stručnjake iz povijesno usmjerenih znanosti. Istodobno mole za oprost ako su se ponekad upustili u objašnjavanje poznatih stvari, što je u potpunosti razumljivo ako im je namjera bila rezultate istraživanja pretkršćanskoga svjetonazora predstaviti izvan prilično uskog područja djelovanja znanstvenih institucija.

Prvi dio knjige pod naslovom “Pripravna poglavlja” donosi nam definiranje predmeta i okvira istraživanja gdje autori naglašavaju da se žele ponajviše usredotočiti na sâm postupak usvajanja nove zemlje kojim su se koristili naši preci pri doseljavanju u ove krajeve, a ne na sam čin dolaska – ukratko, predmet istraživanja bio bi “dolazak Hrvata’ kao kulturni proces”. Pritom, s etnološkoga gledišta autore ponajviše zanima otkriti kakav je bio svjetonazor i religijski sustav pridošlih ljudi, što su radili kako bi se osjećali sigurnima na novoosvojenom prostoru te kako su ga oblikovali i posvećivali po vlastitoj mjeri. Upravo iz rijetkih krajobraznih ostataka tog procesa posvećivanja zemlje i stvaranja prostornih struktura, Vitomir i Juraj

Belaj vjeruju da mogu iščitati odgovore koji će nam otkriti barem malene dijelove “starog” vjerskog sustava. Prepoznavanje takvih mitoloških elemenata nužno se odvija u slavenskom jezičnom sustavu iz jednostavnoga razloga što se u prošlosti samo u takvom okruženju djelotvorno i bez gubitaka mitski tekst mogao prenositi na nove generacije. Kod takvog pokušaja rekonstrukcije (što autori nekoliko puta u knjizi naglašavaju) vjerskog sustava i mitologije društava bez pisma koje ne možemo istraživati suvremenim etnografskim metodama, ne postoji drugi pristup osim povijesnog ili poredbenog. Čini se kako je, prema autorskim navodima, glavni pokretač novog interesa za istraživanje mitologije u prostoru bio članak slovenskog arheologa Andreja Pleterskog iz 1996. godine. Juraj Belaj priznaje svoju tadašnju skeptičnost prema novom pristupu Pleterskog koji za polazište uzima toponimiju i ljudsku organizaciju prostora, za koju kaže da prvotno nije vjerovao da je bila izražena kod ljudi tog vremena. Svakako, već i sama logika nalaže svijest o tome da nije svaki uređen raspored točaka u prostoru indikacija “svetog trokuta”, ali autori argumentiraju da ako se uzmu u obzir i obavezna međusobna optička vidljivost te morfologija krajolika, ipak dolazimo do jasnije slike određene strukture. U nastavku pripremljenih poglavlja autori donose pregled praindoeuropske religije i svjetonazora, praslavenskog sustava bogova te detaljno raščlanjuju pojam “mit u prostoru”, tj. sâm proces preslikavanja i “utiskivanja” obrednog mitskog teksta u prostor. Pri kraju tog dijela autori odgovaraju na određene kritike i prijašnja osporavanja “teorije trokuta” te se osvrću na potencijalna moguća materijalna otkrića (svetišta, kipovi i sl.) koja bi mogle iznjedriti suvremene arheološke metode istraživanja, ako bi bile primijenjene.

Drugi i najopširniji dio, “Svete tročlane prostorne strukture uočene kod Hrvata” ujedno je i središnje mjesto ove knjige. U njemu se kroz 18 potpoglavlja detaljno opisuju i tumače trokutne strukture koje su do sada otkrivene u Hrvatskoj. Obuhvaćena su na gotovo 300 stranica terenska istraživanja u Ivancu, Istri, Pagu, Pelješcu, Žrnovnici, na Papuku i Psunju, u Slavoniji i Međimurju, Zagrebu itd., a svaka analiza “trokuta”, bio on utvrđen ili samo pretpostavljen, donosi sustavan pregled lokalne toponimije, karata, crteža, kazivanja, pisanih povijesnih i drugih izvora. Nakon preglednog tabličnog prikaza svih 18 trokuta s parametrima odnosa stranica i njihovim ucrtanim položajima na karti Hrvatske, u dvije posljednje cjeline tog dijela knjige raspravlja se o strukturama drukčijim od tročlanih, o tročlanim strukturama opisanim kod drugih autora te o strukturama pronađenima izvan Hrvatske, npr. u Sloveniji ili Ukrajini. Pitanje koje nakon svega i dalje ostaje neodgovoreno jest jesu li te strukture doista bile općeslavenske i poznate kod svih Slavena s obzirom na pretpostavku da njihovo ustrojavanje nije bilo zadatak seljačkoga sloja već svećeničko-vojnoga.

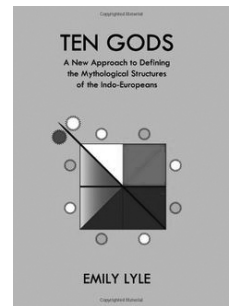
U trećem dijelu knjige, “Zaključna poglavlja”, autori objašnjavaju na što točno misle kada pišu o pojmu “prahrvatsko pismo” i o “čitanju” prostornih struktura poput dokumenata. Budući da su naseljeni ljudi s namjerom dali toponime određenim geografskim točkama, pripadnici te iste kulture i svjetonazora bez većih ih problema mogu razumjeti jer se krajobraz takvim intervencijama pretvara u ideogram (pismo), a time i strukturirane točke u prostoru postaju “pisani” izvori o staroj vjeri, obrednom posvajanju i nostrifikaciji zemlje. Takvom interpretacijom, mitski krajolik postaje prvotno slavensko/hrvatsko pismo, starije i od glagoljice i ćirilice. Završni dio knjige donosi imenik mitskih toponima uz svete tročlane prostorne strukture,

koji su posloženi prvo abecedno pa prema kategorijama i potkategorijama pojmova nakon čega knjigu zaključuje popis korištenih izvora.

Kako je već rečeno, knjigu *Sveti trokuti: topografija hrvatske mitologije* i sami autori smještaju u područje između znanstvene i popularne književnosti. Čini se da upravo na popularizaciju i pristupačnost široj publici treba staviti naglasak pri promatranju ovog djela, posebno ako se uzmu u obzir i popratne aktivnosti autorâ koji su diljem Hrvatske u okviru projekta *Mit u prostoru* pokušali aktivno zainteresirati i uključiti lokalnu zajednicu, posebno u manjim mjestima. U svakom slučaju, nije pretenciozno reći da rijetko kojeg čitatelja ova knjiga neće potaknuti na promišljanje pretkršćanske baštine i jednog specifičnog vremena slavenske i hrvatske povijesti za koje vrlo rijetko nalazimo druge tragove među arheološkim nalazima i pisanim izvorima.

Tibor Komar

Emily Lyle, *Ten Gods. A New Approach to Defining the Mythological Structures of the Indo-Europeans*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2012., xii + 152 str.

Dva su pojma u naslovu najnovije knjige Emily Lyle, koja već na prvi pogled pobuđuju zanimanje: “deset bogova” i “novi pristup”. Kakav bi to novi pristup mogao opravdati tako velik broj bogova i zašto baš taj? Koju novinu unosi u istraživanje indoeuropske kozmologije?

Autoričina motivacija i cilj pothvata, najbolje definirani u uvodnom i posljednjem poglavlju, ukazuju na samouvjerenost u postignutom. Prikazujući svoj uradak lingvističkom metaforom kao “gramatiku” – “gramatiku” mitova koja se sastoji od deset “padeža” (deset bogova), Lyle svoju motivaciju ilustrira potrebom novog usmjerenja u popunjavanju velike spoznajne praznine (str. 115). Kao i u lingvistici, tumači autorica, dijakronijske promjene svakako trebaju biti predmetom istraživanja, no prije toga treba doprijeti do stanja prije promjena – do integrirane (proto)indoeuropske kozmologije u doba prije pismenosti (str. 115). Novi pristup, naglašava autorica, ne barata mitovima samo kao dopunama jezičnih i arheoloških istraživanja, već same mitove promatra kao priče koje su živjele u bliskom odnosu s društvom koje ih je davno stvorilo, toliko davno da jezičnim usporedbama nije moguće doprijeti do njih (str. 1). “Gramatikom” mitova Lyle ukazuje na snažno podudaranje ljudskih i božanskih sekvencija u indoeuropskom kontekstu, pronalazeći i kod ljudi i kod bogova “kapsulu”, samostalnu i odvojenu jedinicu, blok od četiri generacije. Nastavljajući se na strukturalistička komparativna istraživanja mitova i religija indoeuropskih naro-

da Georges Dumézila, Lyle napušta njegovu trodijelnu ideologiju Indoeuroljana (premda se na nju oslanja) i uvodi novi model koji se sastoji od deset bogova. Nudi nam teorijski konstrukt prema kojemu bi tih deset bogova bilo odraz ljudske organizacije u minulim prvotnim vremenima. Svi su oni postavljeni u mrežu odnosa koje su imali s društvenom stvarnošću i sa simboličkim konstruktima vremena i prostora ključnima za pojedine sredine.

Knjiga je strukturirana u deset poglavlja i obasiže 150 stranica. To svakako nije velik broj stranica, no čitanje knjige nije sasvim lako i iziskuje veću posvećenost i koncentraciju. Svako se, naime, poglavlje uvelike naslanja na prethodno i zahtijeva potrebna predznanja.

U prvom poglavlju, posvećenom temi pohrane sjećanja bez pisma, naglašena je vrijednost povećanja, održivosti i prenošenja znanja usmenim putem – važnost sjećanja koje organiziranim strukturiranošću omogućuje trajnost održivosti znanja u nekoj kulturi. Nastanak strukturirane kozmologije dio je te iste spoznajne potrebe.

Drugo, treće i četvrto poglavlje posvećeni su društvenim strukturama u životnim ciklusima i društvenim institucijama. Nadovezujući se na doprinos Kima McConea, koji je poznati Dumézilov tročlani model društvenih klasa svećenika, ratnika i poljo-djelaca zamijenio obrascem životnih stupnjeva, Lyle nudi nov, složen, teorijski apstraktan model kojim bogove postavlja u genealoški okvir ljudske kraljevske obitelji. Pritom se, kako bi potkrijepila svoje postavke, služi i etnološkim komparacijama iz današnjih tradicijskih kultura. U četvrtom poglavlju naslovljenom “Četverogeneracijska kapsula i kraljevsko nasljeđivanje” autorica zorno potkrepljuje svoju tezu i precizno iscrtanim grafičkim prikazom genealoškog stabla kroz četiri generacije postavljajući na kraljevski, ali i božanski nasljedni “tron” deset ključnih osoba iz kraljevske kuće koje se podudaraju s deset bogova – od mladog kralja do njegove šakunbake, ženske osobe tri generacije prije njega. Sukladno tome, u indoeuropskoj kozmogoniji poznata je priča o tri generacije kraljeva koji potječu od prvobitne božice. Kao i ljudi, bogovi imaju svoj osobni identitet, svaki bog svoje mjesto u genealoškom slijedu, a označen je kao kralj ili kroz odnos prema kralju.

Peto poglavlje posvećeno je mitološkom prostorno-vremenskom aspektu. Svaki bog ima svoje mjesto u prostorno-vremenskom slijedu u kojemu postoje dva odvojena mjesta za kraljeve i osam jednakih ne-kraljevskih niša. Povijesna razdoblja kozmičkog vremena Lyle uspoređuje s dijelovima ljudskog životnog ciklusa posežući za obredima prijelaza Arnolda van Gennepa.

U poglavljima koja slijede prije zaključnog objedinjujućeg desetog poglavlja autorica se bavi konkretnim bogovima u keltskom (6. poglavlje), germanskom (7. poglavlje), indijskom (8. poglavlje) i grčkom (9. poglavlje) panteonu. No, u šestom poglavlju posvećenom Keltima Lyle donosi i tumačenje vlastite metode koju naziva metodom analognog pronalaska (*analogical discovery method*, str. 59). Ograđuje se od dosadašnjega građenja argumenata *s pomoću* analogije i uvodi pojam pronalaska *kroz* analogiju, onako kako je to uobičajenije u prirodnim, nego u humanističkim znanostima (kao primjer navodi djelo D. Gentnera “Structure-Mapping: A Theoretical Framework for Analogy”, *Cognitive Science*, 1983). Oslanjajući se na otočke, a ne na kontinentalne Kelte, autorica u tom poglavlju govori o mitskom rođenju iz prvobitne božice, podupirući opravdanost izraza matrifokalnost na temelju važnosti žena u mitskim narativima (svakako izbjegavajući pojam matrijarhata). U okviru

germanskog panteona posebno govori o smrti boga Baldra, a iz indijskih, pak, epskih narativa izdvaja motiv mlade žene/božice.

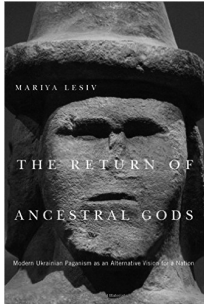
U grčkom panteonu u devetom poglavlju posebnu pažnju poklanja povezanosti kastracije s rođenjem (primjerice Hesiodova priča o Afroditi rođenoj iz genitalija bačenih u more). Taj motiv uspoređuje sa sličnima na Bliskom istoku, u Indiji i u Japanu. Pozivajući se na Mircea Eliadea, Lyle govori o prvobitnoj božici kao o spremniku nerođenih bogova (rijeku Tigris i oslobađanje njezinih voda povezuje s rođenjem mladih bogova). Pritom koristi sličnu metaforu kao i kad uopćeno govori o mitovima kao spremnicima "generativne gramatike" (indoeuropske) kulture. Autorica narativ o rođenju povezuje s oslobađanjem voda iz rijeka koje svoj izvor imaju u prokreativnom organu Velike Božice.

Posebno valja izdvojiti onaj dio devetoga poglavlja u kojemu se povezuje priča o rođenju s drugom kozmičkom temom – s junakom koji pobjeđuje zmaja i time oslobađa vode. U članku "The Hero Who Releases the Waters and Defeats the Flood Dragon" (*Comparative Mythology*, svibanj 2015.) Lyle proširuje tu temu i poistovjećuje zmaja s božicom Zemljom. U članku, no ne i u knjizi, uključuje i poznata istraživanja R. Katičića o zlatnom ključu koji u slavenskoj mitologiji u proljeće otvara zemlju, kao i o Sv. Jurju koji mačem odsijeca zmaju glavu otvarajući time plodno razdoblje godine.

Riječ je o knjizi za koju se ne može reći da čitatelje ostavlja ravnodušnima. Naprotiv, knjiga svojom intrigantnošću potiče na razmišljanje i preispitivanje već usvojenog, pa i ustaljenog. Knjiga svojim nerijetko revolucionarnim postavkama, ne samo zbog uzdrnavanja tročlanosti indoeuropske strukture, pobuđuje ponekad i nevjericu i preispitivanje. Izokreće ustaljene pojmove kojih smo se dosad držali – primjerice matrilinearnog nasljeđivanja kao starog (predindoeuropskog) sloja prije sruza s patrilinarnim načinom nasljeđivanja nametnutim nakon indoeuropskog nadiranja (Lyle upozorava da kozmologija ne potkrepljuje takav invazijski scenarij). Osim toga, autorica nam pruža rodno ujednačeniju sliku među bogovima čime je, kako sama naglašava, uzdrmala neka aktualna shvaćanja o Indoeuroljanima. Lyle, naime, posebno naglašava da su njezina istraživanja pokazala vodeću, premda ne i dominantnu ulogu božice u prehistorijskom panteonu.

Nema sumnje, pothvat Emily Lyle može se okarakterizirati znalačkim, inovatorskim, ali i vrlo hrabrim. Kao takav zasigurno će potaknuti akademski dijalog i biti jedna od značajnih odskočnih daski za daljnja istraživanja komparativne indoeuropske mitologije.

Jelka Vince Pallua

Mariya Lesiv, *The Return of Ancestral Gods. Modern Ukrainian Paganism as an Alternative Vision for a Nation*, McGill-Queen's University Press, Montreal&Kingston, London, Ithaca 2013., 221 str.

Neopaganizam (ili savremeni paganizam ili jednostavno paganizam, u zavisnosti od proučavaoca) u zapadnoj akademiji već duže vreme nije ni nova ni marginalna pojava. Prvenstveno vezan za viku (*Wicca*), postao je predmet doktorskih studija teza i konferencija; formiraju se studije paganizma (*Pagan Studies*), izlazi i poseban časopis posvećen fenomenu (*The Pomegranate*). Proučavaoci su antropolozi, folkloristi, sociolozi, arheolozi, kao i proučavaoci ezoterizma, kao relativno novije oblasti studija. Međutim, neke nedavne debate – o emskoj i etskoj terminologiji ili odnosu lične prakse i ideološke agende prema nauci – pokazuju da se važna metodološka oruđa još formiraju.

U slovenskim zemljama neopaganizam je (pored uvezenih pokreta) najčešće predstavljen “slovenskim paganstvom”, odnosno (emski govoreći) *rodnoverjem*. Mada ima predistoriju u međuratnom periodu, a potom u emigraciji i potkulturi sovjetskog perioda, rodnoverje je ekspanziju doživelo od kraja osamdesetih godina, sa očiglednom tendencijom rasta, naročito u Rusiji, Ukrajini i Poljskoj. Istraživači iz tih zemalja poslednjih se godina sve češće okreću proučavanju neopaganizma, bilo da je u pitanju rodnoverje, bilo drugi oblici. Velik broj njih su mladi naučnici kojima je neopaganizam tema doktorskih teza. Radova o rodnoverju na engleskom nema mnogo i zato na njih treba posebno obratiti pažnju. Finska istraživačica Karina Aitamurto odbranila je doktorsku tezu o ruskom rodnoverju na engleskom 2011. godine. Zajedno sa Aleksejem Gajdukovim priredila je i zbornik *Modern Pagan and Native Faith Movement in Central and Eastern Europe* (2013). Jedan broj anglojezičnih radova je u zbornicima i časopisima (recimo, oni A. Ivahiva).

Tim studijama pridružuje se i monografija Marije Lesiv, ukrajinske folkloristkinje koja predaje u Kanadi (Memorial University of Newfoundland), objavljena kao deo edicije *McGill-Queen's Studies in the History of Religion*. Studija je zasnovana na terenskom radu (intervju i *participant observation*) kao i na istraživanju tekstova. Autorka se opredelila za termin paganizam (paganstvo), uz ortografsku varijaciju: velikim P (na engleskom) označava savremene pagane (one koji svesno napuštaju monoteističku veru – hrišćanstvo najčešće – u kojoj su odrasli). Engleska verzija *Paganism* koristi se kao ekvivalent terminu *rodnoverje*, jer anglofoni termin nema negativnu konotaciju koju može imati “paganstvo” u slovenskim jezicima. Time se autorka opredelila zapravo za upotrebu emskog naziva, kako sama kaže, u skladu sa onim tendencijama koje daju prednost izrazu “savremeni paganizam” umesto “neopaganizam”. U uvodu je autorka opisala svoju poziciju. Mada je pozicija etaska, ona se trudi da izbegne sud o pogledima s kojima se ne slaže. Emsko i etsko tu nisu

samo oznake pripadnosti rodnoverju, nego i pripadnosti ukrajinskom etnosu. Kao Ukrajinka iz Kanade, primetila je kako se te kategorije mogu menjati u zavisnosti od situacije što potvrđuje značaj nacionalnog identiteta za “istočnoevropski” neopaganizam.

U centralnom delu studije predstavljeni su osnovni podaci o zapadnom neopaganizmu, a potom širok portret ukrajinskih grupa. Od mnogobrojnih, monografija se koncentrisala na tri: Runvira, Rodna vera i Predački oganj. Sažeto, ali veoma informativno izložena je istorija, ideologija i publikacije svake od njih. Ključna imena su V. Šajan i L. Silenko koji su u emigraciji počeli sa neopaganskim pokretom; oni se potom posle 1990. prenose sa periferije u centar (Ukrajinu). Kao izvori učenja navode se folklor savremenog doba i kulture prošlosti (skitska, drevna slovenska) kao i *Slovo o pohodu Igorovom* i *Velesova knjiga*, koja je postala sveto pismo većine rodnovernih grupa. Naučne teorije, popularizacija interesa za slovensku “davninu” i paranaučne teorije (alternativne, tj. pseudoistorije) takođe su važan izvor. Nemalo doprinosi održavanje popularizovanih romantičarskih predstava o starini i uloga čuvara identiteta koju proučavaoci starine pridaju sami sebi.

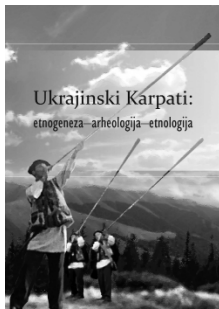
Tim je podacima ponuđena interpretacija u narednim, tematski grupisanim, poglavljima. Neopaganizam se smešta u kulturni kontekst (koji je zapadnom čitaocu trebalo približiti kroz istoriju zemlje ili objašnjenje dvoverja), što je metodološki važno naglasiti. Rodnoverje je za autorku alternativa, ali ključne kategorije kroz koje se analizira jesu one koje su važne i za glavni tok ukrajinske kulture. Tako studija nije izveštaj sa margine, nego je primer upotrebe elemenata iz kulturne istorije u objašnjenju jednog savremenog fenomena. Posebne celine su posvećene pitanjima odnosa prema monoteizmu i politeizmu, prema rodu, prošlosti, prirodi, religijskom sinkretizmu, esteticima, moderni. Pokazuje se da neopaganizam nije, kako bi se očekivalo, nužno jednak politeizmu. U monoteističkoj struji bog koji se poštuje jeste jedan, ali ne judeohrišćanski nego etnički Rod. Posebnu pažnju autorke zato dobija nacionalni identitet i njegova obnova nakon pada komunizma, kao i načini stvaranja slike nacionalne prošlosti. Mada centralno, pitanje nacionalnog identiteta nije, kako se pokazuje, nimalo jednostavno. Ambivalentan odnos prema Rusima (“osvajajući”/“slovenska braća”) pokazuje fluidnost nacionalnog i panslovenskog shvatanja identiteta kod neopagana, a istodobno je deo šire podele u društvu. U analizama te “morfologije neopaganizma” koristi se ono što je potencijalna prednost istočnoevropskog istraživača: već postojeća literatura o zapadnom neopaganizmu može se upotrebiti za poređenje sa “domaćim” fenomenom. Odmah u oči upadaju razlike i zaključci do kojih Lesiv dolazi i koja potvrđuju neka ranija zapažanja. Zapadni neopaganizam je individualistički, rodnoverje je više kolektivističko; dok zapadni preispituju tradicionalne rodne uloge, istočni ih utvrđuju (opet, ne razlikujući se pritom od društva u celini). Priroda igra veliku ulogu, ali ne toliko zbog ekologizma, koliko se nastavlja na romantičarsku ideju sela i prirode kao čuvara etničkog jezgra (“svetost ukrajinske zemlje”). Značaj knjige, svakako, nije samo u potvrdi nekih već postojećih zapažanja, nego i u novim predlozima i zapažanjima. Jedno je uvođenje aproprijacije u analizu. Mada se rodnoverje na prvi pogled uklapa u tzv. rekonstrukcionističke paganizme (koji teže da “vaspostave” jednu etničku tradiciju), Lesiv ukazuje na heterogene elemente, te predlaže da se umesto rekonstrukcionističkog modela govori o aproprijaciji. Dok tzv. eklektički pagani na Zapadu koriste raznorod-

ne elemente svesni eklekticizma, rodnoverni ih apropriraju kao slovenske (npr. jogu ili borilačke veštine). Posebno je važno poglavlje o esteticima, značajno nazvano "In Spite of Politics". U rodnoverju ideologija i nacionalni romantizam igraju nesumnjivo veliku ulogu. Ipak, dok neki proučavaoci rodnoverje proučavaju prvenstveno kao identitetsku politiku i/ili ekstremističku ideologiju (npr. Šnireljman), Marija Lesiv staje na stranu onih koji uočavaju i druge aspekte poput kreativnosti. Prikazani su uloga nošnji, veza, lični estetski doživljaj članova, rodnoverje kao inspiracija savremenog ukrajinskog slikara. Zaključak je interesantna teza da upravo estetika može biti budući novi put rodnoverja.

U zaključku autorka smešta ukrajinsko rodnoverje u kontekst modernizacije i globalizacije. Neopagani emski vide globalizaciju kao pretnju; etski, međutim, oni "indigenizuju modernu" zauzimajući "jednu nišu među multiplim modernitetima". Njihov je antimodernizam smešten u okvire moderne.

Vrlina je studije što je, mada veoma stručna, pisana čitko i pristupačno svakom zainteresovanom. Čitalac nedovoljno upoznat sa proučavanjem neopaganizma naći će dovoljno kratkih uputa. Možemo jedino zažaliti što neka zanimljiva zapažanja nisu razvijana ili što su neke teme ostale na ivici proučavanja (recimo odnos neopaganizma i ezoterizma). Lična iskustva sa terena dele se sa čitaocem, nikad ne prelazeći u anegdote, a ostajući dovoljno ilustrativna. Čitalac čuje otvoreno autorkine metodološke nedoumice i poteškoće sa kojima se susretala u radu. Za istraživače sa područja bivše Jugoslavije knjiga može biti posebno interesantna: rodnoverje je nova pojava na ovim prostorima, a izučavanja tek počinju. Zbog kulturoloških sličnosti sa Ukrajinom (slovenofilstvo, komunizam, herderijanski pojmovi i njihova popularizacija, folklor u nacionalnoj kulturi) neki zaključci autorke mogu biti od koristi u budućem proučavanju rodnoverja i u nas.

Nemanja Radulović

Ukrajinski Karpati – etnogeneza – arheologija – etnologija, Ucrainiana croatica, knjiga 11, prijevod radova s ukrajinskoga i priredi-vač Jevgenij Paščenko, Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 2014., 550 str.

Zbornik radova *Ukrajinski Karpati – etnogeneza – arheologija – etnologija* predstavlja nastavak projekta *Put kroz Ukrajinu*, odnosno njezine regije, sa znanstvenim radovima ukrajinskih istraživača. Nakon knjige *Zakarpats'ka Ukrajina – povijest – tradicija – identitet* (2013) ovaj zbornik nas vodi prema Karpatima s kojima su povezani etnički, povijesni, kulturni i drugi tokovi razvoja naroda Srednje i Jugoistočne Europe. Ukrajinski dio Karpata prikazan je s aspekata koji mogu biti zanimljivi hrvatskoj

znanosti kao uvod u karpatiku ukrajinskoga sadržaja. Knjiga je nastala kao rezultat suradnje Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i znanstveno-visokoškolskih institucija Ukrajine, kao što su Nacional'nij universytet "Ivan Franko" u L'vivu i posebice Instytut narodoznavstva Nacionalne akademije znanosti Ukrajine (L'viv). Sveučilišni autori prikazuju suvremena istraživanja iz arheologije i povijesti, koja se nadovezuju na problem Bijelih Hrvata, a istraživači akademske institucije pružaju uvid u rezultate arheoloških i posebice etnoloških proučavanja. Nove informacije donose istraživanja tradicijske kulture Karpata, na temu agrarne tradicije, stočarstva, arhitekture i obreda. Zbornik radova upućuje na neophodnost daljnjih istraživanja u nizu struka. Aktualna su poredbena proučavanja dijalektnih osobina hrvatskih i zapadnoukrajinskih regija i u toponimiji kao mogućih obilježavanja migracijskih procesa; važne su i poredbene na području etnomuzikologije itd., kako u svome prilogu ističe Jevgenij Paščenko (str. 5–8).

U zborniku Ukrajinski Karpati nekolicina uvaženih autora bavi se etnogenezom Slavena, Hrvata i pitanjem Bijelih Hrvata. Podrijetlo naroda, kao i podrijetlo pojedinca, jedan je od vječitih ciljeva traganja čovjeka za iskonom, kako to ističe Neven Budak u zborniku radova *Etnogeneza Hrvata* (1995: 11). Doseoba Slavena, a s njima i Hrvata na prostore sjevernoga Jadranskog priobalja i južne Panonije osnova je povijesti hrvatskoga naroda (usp. Boris Graljuk, zbornik radova *Etnogeneza Hrvata i Ukrajina*, 2013: 189). Pitanjem podrijetla Hrvata bavile su se gotovo sve generacije hrvatskih povjesničara, kao i istraživači iz drugih zemalja, posebice iz Ukrajine, ali do danas nije donesen jedinstveni odgovor.

Nakon uvodnoga teksta Jevgenija Paščenka "Upoznavanje Karpata" slijedi članak "Uvod u etnogenezu i etničku povijest stanovništva Ukrajinskih Karpata" akademika Stepana Pavljuka [Степан Павлюк], istaknutoga etnologa i povjesničara.

Povjesničar Dmytro Vortman [Дмитро Вортман] i Oksana Kosmina [Оксана Косміна], etnologinja, povjesničarka materijalne kulture, u prilogu "Ukrajinski Karpati" donose pregled povijesti Ukrajinskih Karpata.

Volodymyr Baran [Володимир Баран], jedan od vodećih ukrajinskih arheologaslavista, doktor povijesnih znanosti, voditelj brojnih arheoloških ekspedicija koje su proučavale slavenske spomenike, u radu "Istočnokarpataska regija od 5. do 7. stoljeća" zadržava se na sljedećim temama, kao što i naznačuju podnaslovi: "Etnokulturni razvoj istočnokarpataska regije od 6. do 7. stoljeća"; "Pisani, lingvistički i antropološki izvori o Slavenima"; "Arheološki izvori"; "Problemi podrijetla praške i drugih slavenskih kultura"; "Nositelji praške kulture – Sklavini preci ukrajinskog naroda"; "Podnistrov'je i Prykarpattje – polazne regije velike seobe Slavena" te "Duljibski plemenski savez i kritika tzv. Teorije Lendzjana".

Baran ističe da razdoblje 5. do 7. stoljeća u povijesti Slavena nije obilježeno samo procesom formiranja njihova samopotvrđenja i stvaranja velikih slavenskih saveza. Naime, tada započinju intenzivne seobe koje su prema jugu doseglye duboko unutar Balkanskoga poluotoka, a na zapadu međuriječja Odre i Labe, sve do baltičke obale. Slaveni su prema arheološkim spoznajama postupno prelazili u regije, koje je naseljavalo baltičko i ugrofinsko stanovništvo, te se pojavljuju novi tipovi spomenika. Najintenzivniji put slavenske seobe bio je usmjeren na jug, prema granicama Bizantskog carstva, putem kojim su prošli Goti. U seobi je sudjelovalo stanovništvo praške i penkivske kulture.

Andrij Fylypčuk [Андрій Филипчук], arheolog, stručnjak za povijest Slavena, istražuje etnogenezu, ranu povijest slavenskih plemena u Predkarpattju i Volynju. U članku "O pitanju početne etape slavenskih migracija gornjim tokom zapadnog Buga te gornjim i srednjim Podnjistrov'jem" bavi se migracijskim procesima stanovništva praške kulture te naseljavanjem prikarpatske regije u ranoslavensko doba.

Oleg Pryhodnjuk [Олег Приходнюк], istaknuti arheolog i doktor povijesnih znanosti, u članku "Istočni Karpati u 8. i 9. stoljeću" piše o etnogenezi Slavena, ističući da je za povijest slavenstva važno razdoblje koje je prethodilo stvaranju prve istočnoslavenske države – Rus' i Ukrajine. Bilo je to razdoblje plemenskih kneževina, teritorijalno-političkih tvorevina jedinoga istočnoslavenskog etničkog jedinstva. Svaka skupina, koja je činila kneževinu, razlikovala se u duhovnoj i materijalnoj kulturi, na što je upozorio ljetopisac Nestor. Međutim, jedinstvo istočnog slavenstva prevladalo je te razlike. Pryhodnjuk navodi da su ljetopisna svjedočanstva Slavena prije stvaranja države djelomična i nepotpuna; arheološki izvori u Ukrajini postali su poznati tek nakon Drugoga svjetskog rata.

Ukrajinsko Predkarpattje, u karpatsko-dunavskom bazenu, jedno je od područja gdje su živjeli Slaveni od najstarijega doba. Arheološka istraživanja tih prostora započela su tek 1960-ih godina. Pryhodnjuk piše o istraženim slavenskim spomenicima iz 8. i 9. stoljeća koji se odnose na društveni i politički razvoj Bijelih Hrvata, koji su najvjerojatnije živjeli u ukrajinskome Predkarpattju i Zakarpattju u zadnjoj polovici prvog tisućljeća.

Myhajlo Fylypčuk [Михайло Филипчук], arheolog, docent na Katedri za arheologiju, u članku "Socijalno-ekonomski razvoj stanovništva ukrajinskog Prykarpattja potkraj 1. tisućljeća n. ere" piše o pitanju gospodarskog, društvenog i političkog razvoja Bijelih Hrvata u Prykarpattju, o istraživanju naselja i izgradnji stambeno-gospodarskih kompleksa, o utvrđenim naseljima, posebno o nalazištu Stiljsko u L'vivskoj oblasti, koji kao ranosrednjovjekovni utvrđeni grad ima veliki značaj za proučavanje povijesti Bijelih Hrvata, uz još neka nalazišta u blizini, i pritom podastire detaljne opise stambenih objekata njihove i rekonstrukcije. Zaključuje da se gradnja fortifikacija izvodila u doba poljoprivrednih radova, što upućuje na pojavu graditelja-obrtnika u slavenskom društvu. Autor navodi da je opće poznato da se posljednja etapa velike seobe naroda poklapa s početkom razvoja međusobno genetski povezanih ranih slavenskih kultura koje su pouzdano postojale: *praško-korčaks'ka* (od 5. do 7. stoljeća) i *rajkovec'ka* kultura (od 8. do 10. stoljeća) u Prykarpattju. Nadalje navodi da različita veličina utvrđenih područja, raznolikost izgradnje objekata kratkotrajne ili dugotrajne namjene, kao i razmjeri gnijezda-naselja (teritorijalno susjednih zajednica) te njihovo međusobno smještanje unutar granica mikroregije svjedoče o procesu konsolidacije društva, rezultat čega je razvoj države u Prykarpattju. Povijest Bijele Hrvatske i Bijelih Hrvata do danas je predmet proučavanja europskih stručnjaka, posebice slovačkih, mađarskih, poljskih i ukrajinskih povjesničara.

Leontij Vojtovuč [Леонтий Войтович], profesor, povjesničar, bizantolog, u članku "Chrouati et altera Chrowati..." piše o etnogenezi Hrvata i Bijelim Hrvatima. Članak se sastoji od sljedećih poglavlja: "Uvod"; "Problem 'Dulebs'ka'"; "Problem 'Bijelih Hrvata'"; "Velika Hrvatska mit ili stvarnost?"; "Pitanje hrvatskih migracija" i "In fine". U njegovim radovima kao i radovima ruskoga istraživača Oleksandra Majorova predlaže se lociranje Hrvata na područje Prykarpattja te putovi i uzroci njihovih migracija, temeljem kompleksnih proučavanja pisanih spomenika, arheoloških, onomastičkih

i dr. materijala. Prisutnost Hrvata u zapadnoj Ukrajini potvrđuje djelo cara Konstantina Porfirogeneta *O upravljanju carstvom*. Dalje Vojtovyč piše o problemu Duljyba i njihovome plemenskom savezu. Neki istraživači, među kojima je i Baran, pretpostavljaju da su Volynjani kasniji naziv za Duljybe. Citirajući Porfirogeneta, Vojtovyč zaključuje da je car opisujući razmještaj Bijelih Hrvata miješao različite političke jedinice – savez i plemenske zajednice, pa tako i pojmove Bijele Hrvatske i Velike Hrvatske. Sredinom 10. stoljeća Bijela Hrvatska zauzimala je zapadni dio prijašnjega hrvatskog saveza (Velike Hrvatske). U poglavlju “Velika Hrvatska: mit ili stvarnost?” Vojtovyč navodi da mnogi istraživači prve naseobine Hrvata i Velike Hrvatske lociraju na područje Halyčyne/Galicije. Vojtovyč navodi da je jasno kako Bijela Hrvatska nije fikcija cara Konstantina, ali postavlja se ipak pitanje je li Velika Hrvatska mit. Nadalje donosi teze o etničkoj pripadnosti nositelja kultura 8. i 9. stoljeća, tipa *lukorajkovec’ke te praške* kulture, o povezivanju imena *Hrvati* s moćnim Karpima (koji su dakijski pleme). Na kraju Vojtovyč piše o tome da nije slučajnost da suvreмени karpato-ukrajinski govori potječu od starohrvatskoga plemenskog dijalekta i da je znatno veća bliskost suvremenoga hrvatskog jezika ukrajinskome jeziku, nego poljskom. U okviru navedenoga iznosi zanimljive podatke o tome da na području Galicije i u zemljama nizinske Hrvatske etnolozi nalaze očuvan u izvornu hrvatsku arhaiku (posebice se to odnosi na konjske i volovske zaprege i s njima povezanu nomenklaturu). U poglavlju “Pitanje hrvatskih migracija” Vojtovyč govori o prvoj i drugoj migraciji Hrvata u Panoniju i Dalmaciju, o njihovoj dataciji i okolnostima te da se prva migracija odvila pod avarskim vodstvom zajedno s volynjskim plemenom iz duljybškog saveza. O tome svjedoče brojni toponimi (oko 80) u Hrvatskoj i BiH koji su sačuvali etničke nazive prykarptskih i volynjskih plemena. Druga migracija bila je na poziv cara Heraklija i usmjerena protiv Avara. U njoj su sudjelovali Hrvati iz Bijele Hrvatske koji su živjeli iza granice Bavarije. U zadnjem poglavlju “Il fine” autor daje zaključke na temu Bijele i Velike Hrvatske te opisuje kako se Velika Hrvatska, čiji je prostor obuhvaćao srednji i gornji Dnjister, Zakarpattje, Sjan te gornje tokove Odre, Labe, Zaale i Bijele El’ster, završetkom avarskoga utjecaja, raspala na plemenska kneževstva.

Akademik Stepan Pavljuk u članku “Agrarne tradicije” zaključuje da kolektivno-tradicionalni agrarni materijal iz Ukrajinskih Karpata čvrsto potvrđuje svoje etničko ukrajinsko podrijetlo. Njegovi nositelji bili su ukrajinski ratari koji su se iz različitih povijesno-kulturnih uzroka našli na planinskom masivu, i pridonijeli ljetopisnim stanovnicima Karpata – Bijelim Hrvatima, a u istočnom Prykarpattju – Uličima raširili svoj gospodarski prerađivački arsenal i pretvarali površine u obradiva tla za ratarsku kulturu.

Završno samo enumeriramo preostale članke ovoga zbornika. Myhajlo Tyvodar [Михайло Тиводар], jedan od vodećih etnologa, koji je objavio brojne radove posvećene kulturi i običajima, posebice tradicionalnome stočarstvu Ukrajinskih Karpata, potpisuje članak “Etničke tradicije u stočarstvu”.

Etnolog Roman Silec’kyj [Роман Сілецький], koji je istraživao problematiku tradicijskoga svakidašnjeg života, posebice tradicijskoga graditeljstva Ukrajine, u zborniku je zastupljen prilogom “Tradicijsko graditeljstvo”.

Pavlo Fedaka [Павло Федака], doktor povijesnih znanosti i etnolog, objavio je rad “Formiranje gorskih naselja”.

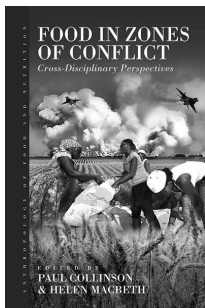
Roman Kis' [Роман Кісь], etnolog, antropolog, filozof, etnolingvist i pjesnik, i Marija Majerčuk [Марія Маєрчук], etnologinja i kulturna antropologinja, u koautorstvu su objavili članak "Agrarni sloj arhaične ritualnosti karpatskog areala" s podnaslovima: "Arhaičnost 'karačuna'/božićni kruh, op. J.M./ i s njim povezan kompleks vjerovanja" te "Agrarni elementi u kontekstu magičnih i proročkih djelovanja (arhaični sloj materijalnoga i akcionalnoga kodiranja)".

Etnolog Kornelij Kutel'mah [Корнелій Кутельмах] objavio je članak "Kalendarska ritualnost kao etnogenetski izvor" s podnaslovima: "Osnovni motivi kalendarsko-svakodnevnih ritualnosti (na materijalima zimskog ciklusa)" te "Cikličnost osnovnih motiva i njihova drevna osnova".

Serhij Sehedra [Сергій Сєреда], antropolog i etnolog, profesor i doktor povijesnih znanosti, autor je članka "Antropološki sastav Ukrajinaca Istočnih Karpata" s podnaslovima: "Antropometrijska i antroposkopska istraživanja" i "Odontološka i dermatoglifska istraživanja i Hematološka istraživanja".

Denys Kozak [Денис Козак], arheolog i doktor povijesnih znanosti, u svome radu "Etnogeneza i etnička povijest stanovništva Ukrajinjskih Karpata – Zaključci" dao je povijesni pregled Karpata kroz razdoblja od pradavnih vremena.

Jesenka Miškin

Food in Zones of Conflict. Cross-Disciplinary Perspectives, ur. Paul Collinson i Helen Macbeth, Berghahn, New York, Oxford 2014., 235 str.

Ovaj nadasve zanimljiv zbornik povezuje dosad obično odvojeno istraživane teme – ratne sukobe te glad. Iako obje pripadaju *velikim* temama, potonja se u recentnoj produkciji smjestila na sam rub znanstvenog interesa. Ne zbog toga što ne bi bila važan dio istraživanja prehrane, no u vrijeme akcentuiranja kulturalnog pitanja ukusa i prehrambenih sustava, glad ostaje samorazumljiva, ali nedovoljno eksplicirana tema. Ovaj zbornik istražuje različite aspekte hrane u konfliktnim, odnosno ratnim zonama, koji se istražuju iz povijesne ili pak multidisciplinarne perspektive. Budući da se u prikazanim istraživanjima, koja se uglavnom bave suvremenim ratnim sukobima, izbjeglištvom i prehrambenom nesigurnošću, što nastaje kao posljedica ratnih zbivanja, hrana ističe kao osnova osobnog doživljaja rata, zbornik otvara nova pitanja i moguće odgovore za razumijevanje višeznačnog odnosa hrane i politike. Naime, politizacija i militarizacija gladi, jer kronična nestašica hrane ne pogađa sve zaraćene strane i grupe podjednako, jedna je od dominantnijih tema ovoga zbornika. Uz nju, mnogi radovi propituju različite strategije preživljavanja u situacijama ekstremnih društvenih promjena, raznolike kulture opstanka u okviru kronične gladi.

Pitanje hrane u oružanim sukobima prvenstveno je vrlo osobna stvar; za njezino razumijevanje nije dovoljan sam manjak hrane, već su prisutna i pitanja o odsutnosti određenih okusa, okupljanja oko zajedničkoga stola (bilo da se radi o obiteljskim ili pak o nacionalnim kulinarskim okvirima) ili samog čina kuhanja. Ono što istraživači ratnih narativa, u kojima je glad osnova intimnog doživljaja rata, naglašavaju jest da življenje na humanitarnoj pomoći, odnosno vojnim ili državnim sljedovanjima hrane nužno za posljedicu ima i odsutnost *prave* hrane – one koja hrani dušu. Različiti načini borbe s kroničnom glađu na državnoj razini uvijek donose različite strategije i pristupe sljedovanju hrane, odnosno definiranju minimalnih količina potrebnih da se izbjegne pothranjenost ili umiranje od gladi. No glad je istodobno i duboko političko pitanje, budući da se ono uvijek instrumentalizira, tako da se manjak hrane uvijek nejednako raspoređuje u vremenima manjka i nesigurne opskrbe hranom. Hrana jest oružje u ratnim zonama. Uz politike borbe s glađu u ratnim vremenima više je radova posvećeno borbi s glađu na osobnoj razini, odnosno inovativnosti i ljudskoj domišljatosti u borbi s glađu.

Iako su hrana i ratovi velike teme različitih znanstvenih disciplina, ova knjiga ima nešto uži fokus – nestašicu hrane u područjima zahvaćenima ratom. Veći se dio tekstova bavi nesigurnošću opskrbe hranom, a tek manji promjenom njezina značenja u ratu. Ratni sukobi prije svega utječu na proizvodnju i distribuciju hrane, a tek potom na modele konzumacije hrane. Reakcije pojedinaca, grupa, vlasti i vojski u smislu proizvodnje, nabave i pristupa hrani središnji su interes ovoga zbornika, koji suptilno otkriva svoju nesumnjivo angažiranu namjeru. Uz prirodne katastrofe, ratovi su najznačajniji uzročnici gladi, a pitanja stvarne pomoći u tim situacijama nisu jednoznačna. Naime, kako se humanitarne organizacije i njihova pomoć često pokazuju nedostatnima u rješavanju gladi u zonama konflikata, često stvarajući potpunu ovisnost i neodrživost zajednica da prehrane same sebe, urednici ovaj zbornik smatraju doprinosom različitih društvenih i humanističkih znanosti u iznalaženju i oblikovanju najboljih rješenja. Isticanje holističkog pristupa humanitarnoj pomoći smatra se ključnim u postizanju učinkovitih mjera protiv gladi.

Iako radovi u zborniku nisu grupirani u zasebna poglavlja, ugrubo bismo ih mogli razvrstati prema sljedećim temama: nestašica hrane (uzroci i utjecaj na političke promjene), snalažljivost u iznalaženju novih, *ratnih* ukusa, instrumentalizacija hrane te njezino kulturno značenje.

Prva tri teksta zbornika posvećena su suvremenim ratnim sukobima. Tekst Susan Shepler bavi se pozicijom koju hrana zauzima u osobnim narativima o građanskom ratu u Sierra Leoneu 1990-ih i početka 2000-ih. Ljudska prilagodljivost, uz dostupnost hrane, ključna je za funkcioniranje u ratnim te poratnim vremenima. Promjene u pripremanju i konzumiranju hrane među raseljenim stanovništvom nastavljaju se i u poratno vrijeme, kada su povratnici glavni nositelji prehrambenih promjena. Mogli bismo reći da je inovativnost *ratnih* kuhinja lajtmotiv ovoga zbornika. Slične zaključke o nužnosti eksperimentiranja i snalažljivosti u ratnim vremenima izvode i Nives i Bruno Beljak u tekstu o logici ratnih jelovnika u Domovinskom ratu. Problemi u proizvodnji hrane u zonama konflikata tema su radova Bukole Adeyemia Oyeniyia i Akinyianka Akinyoadea o utjecaju miniranih područja na afričku poljoprivredu, Daria Derage o stočarstvu na granici Meksika i Sjedinjenih Američkih Država, ali i radova Helen Lightowler i Helen Macbeth o kuhinjskoj fronti za vrijeme Drugog

svjetskog rata u Velikoj Britaniji, kada je vojna propaganda velikim dijelom bila posvećena upravo proizvodnji hrane u domaćinstvima pod krilaticom *Kopaj za pobjedu!* Uzgoj hrane u malenim gradskim i seoskim vrtovima smatrao se ključnim za pobjedu u ratu. Često nedovoljna sljedovanja hrane u vremenu rata te njihovo nadopunjavanje tema je više radova u zborniku. Pogled u pisma što su ih francuski i njemački vojnici u Prvom svjetskom ratu pisali kući, koje analizira Rachel Duffett, otkrivaju mehanizme kojima se nadopunjava monotona i nedostatna ratna hrana. Kontinuitet sličnih rješenja nadopunjavanja ratnih jelovnika, poput utješne hrane koja u paketima stiže od kuće, ali i razvijanje ukusa za lokalnu ili *neprijateljsku hranu* tema su radova Katarzyna J. Cwiertke (o američkim i japanskim vojnicima na Pacifiku tijekom Drugog svjetskog rata) i Felicije Campbell (o razvijanju ukusa za egzotičnu, iračku kuhinju među američkim vojnicima).

Najznačajniji doprinos ovoga zbornika od šesnaest radova, svakako je u prepoznavanju problema pružanja pomoći zaraćenom ili zbog rata raseljenom stanovništvu. Ističući osnovni problem pružanja humanitarne pomoći, autori, osobito u tekstu o prehrani u izbjegličkim kampovima, Jeya Henrya i Helen Macbeth, okupljeni u ovom zborniku, ukazuju na potrebu pružanja pomoći *odozdo*, holističkog pristupa koji potiče proizvodnju hrane i stvaranje održivih zajednica bez obzira na njihovu raseljenost. Humanitarna pomoć tako bi trebala biti usmjerena rehabilitaciji i razvoju. Kako ističe autorica teksta o nevladinim organizacijama u Šri Lanki Rebecca Kent, obrazovanje o hrani često je učinkovitije od samog poboljšanja zdravlja, higijenskih uvjeta i skrbi. Prehrambena samoodrživost ključna je za preživljavanje u zonama konflikata, a ovaj je zbornik doprinos društvenih i humanističkih znanosti učinkovitijoj pomoći barem jednom dijelu od 925 milijuna gladnih, koliko ih je zabilježeno 2012. godine prema FAO-u.

Jelena Ivanišević

The Handbook of Food Research, ur. Ane Murcott, Warren Belasco i Peter Jackson, Bloomsbury Academic, London 2013., 649 str.

Knjiga se sastoji od četiri velike cjeline koje okupljaju mnoštvo tekstova čije se teme međusobno isprepliću. Svaka od cjelina predstavlja jedno područje istraživanja prehrane i kulture prehrane aktualno danas, ali također i nezaobilazno u istraživanju prehrane općenito. Uvodni tekstovi Sidneya Mintza i Anne Murcott podsjećaju na to da se područje istraživanja prehrane od samih početaka znanstvenog interesa razvijalo iz više smjerova i iz različitih znanosti te se takav način i trend nastavlja i da-

nas. Kroz 19. stoljeće bila su aktualna istraživanja povjesničara, osobito ekonomske povijesti, zainteresiranih za istraživanje povijesti porijekla neke namirnice te sociologa fokusiranih na istraživanja raširenosti gladi kao posljedice slabog ekonomskog razvoja određenih područja i zajednica. Tek sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća djelovanjem francuskih povjesničara okupljenih oko časopisa *Annales* te utjecajem ponešto funkcionalističke, a ponajviše strukturalističke perspektive u etnološkim i kulturnoantropološkim istraživanjima, počela se oblikovati misao o istraživanju kulture prehrane (Claude Lévi-Strauss, Mary Douglas, Roland Barthes). Prijeporno je, prema mišljenju Mintza, razdoblje druge polovice 20. stoljeća kada se osim previranja između povjesničarske, sociološke i kulturnoantropološke perspektive počinju javljati i međusobno preklapati posve novi rukavci istraživanja prehrambenih praksi iz očista humanih geografa, nutricionista i ekonomskih stručnjaka. Anne Murcott u uvodniku objašnjava strukturu knjige te pritom obrađuje vlastito viđenje razvoja znanstvenog interesa za prehrambene prakse. Murcott upućuje na tri djela, bitna za historiografiju prehrane, a koja su prema njezinu mišljenju utjecala na razvojni tijek istraživačke misli. To su knjiga Johna Burnetta *Plenty and Want: A Social History of of Food in England from 1815 to Present Day* (1966), o društvenoj povijesti prehrane u Engleskoj u 19. i 20. stoljeću, zatim studija politike proizvodnje i konzumacije kruha u predrevolucionarnoj Francuskoj *Bread, Politics and Political Economy in the Regins of Louis XV* Stevena Kaplana (1976) te knjiga Sidneya Mintza *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History* (1985). Burnettova knjiga je kronologija promjena u uzorcima jedenja, dostupnosti hrane, upotrebi pojedinih lijekova, promišljanje prehrane kao jednog od indikatora povijesti troškova života. Kaplanova (1976) studija okuplja istraživanja zamršenih sigurnosnih regulacija tržišta hranom te politike proizvodnje i konzumacije hrane. Osim toga, Kaplan primjećuje kako u istraživanju prehrane u radovima o povijesti prehrane uglavnom nedostaje informacija ili pogled na aspekt svakodnevnog života te probleme povezane s nabavkom hrane na dnevnoj razini. Njegova studija, između ostalog, podsjeća i na činjenicu da su ljudi veći dio povijesti gladni i da je glad ustvari aspekt koji treba promišljati i istraživati, a ne obilje. Knjiga Sidneya Mintza još je više produbila promišljanje odnosa između proizvodnje i konzumacije što je pokazao na primjeru jedne namirnice – šećera, slijedeći put proizvodnje šećera do njegove dnevne konzumacije i obrnuto. Spomenuti naslovi, prema Anne Murcott, sadrže neke od ključnih tema, odnosno zadiru u područja iz kojih je u povijesnoj perspektivi moguće raspravljati o prehrani i koja nisu samo relevantna u odnosu na istraživanje povijesti prehrane, već i značajna u različitim znanstvenim pristupima promišljanja prehrane. Navedeni naslovi kao da otvaraju put temama koje su u fokusu radova okupljenih u knjizi: urbanizacija i opremanje grada, razdoblja oskudice i potrebe za određenom hranom, regulacija opskrbe hranom, tehnološki razvoj kućanstva i prerade hrane, perspektiva konzumenta kroz povijest i danas te drugo.

Poglavlja u prvom dijelu knjige, oslanjajući se na povijesnu perspektivu, predstavljaju dobar uvodnik i uputu u osnove i temelj su za razumijevanje ostalih tekstova u knjizi. Kroz povijesnu perspektivu dotaknuta su područja proizvodnje i distribucije hrane, naznačena je važnost istraživanja konzumentskih praksi – od nabavke hrane i kupovanja osnovnih namirnica do suvremenih trendova jedenja vani te promišljanja svakodnevnih prehrambenih praksi u današnje vrijeme.

U drugom dijelu knjige okupljeni su tekstovi koji raspravljaju i promišljaju teorijski okvir te istraživačku metodologiju potrebnu da bi se razumjela priroda suvremene opskrbe hranom. Nekoliko tekstova posvećeno je opisu državne regulacije proizvodnje i distribucije hrane na više razina. U tekstovima se opisuje i promišlja rad svjetskih organizacija koje se brinu o kvaliteti hrane te s tim povezana i dostupnost određenih namirnica u raznim dijelovima svijeta. Osobito su zanimljivi radovi koji problematiziraju političko-gospodarske te pravne regulative, a tiču se oznaka izvornosti i geografskog podrijetla, koje su ponekad paradoksalne u odnosu na stvarnu situaciju. Naime, s jedne strane omogućuju transparentnost proizvodnje i kontrolu proizvoda, a s druge strane, umjesto da čuvaju tradiciju i baštinu pojedinog kraja, ograničavaju distribuciju zbog prevelikih cijena proizvoda. Autori promatraju ruralne prostore kao strogo proizvodne, a urbane prostore kao strogo konzumentske prostore, problematizirajući pritom održivost takvih sustava u budućnosti s obzirom na razvoj tehnologija, promjenu svjetonazora i razvoj svijesti o brizi za očuvanjem okoliša. Prehrambeni lanci kao posljedica globalizacijske politike također predstavljaju novi vid opskrbe hranom, odnosno novi način njezine distribucije, a u ovom dijelu knjige proučava ih se iz perspektive poststrukturalističkih teorija, referirajući se na rad Petera Jacksona i Arjuna Appaduraia, koji osvješćuju kulturnu dimenziju “prometovanja” stvari, odnosno roba.

Treći dio knjige više je orijentiran na konzumentske prakse, uglavnom suvremenog čovjeka s tek pokojim osvrtom na neko povijesno razdoblje u svrhu komparacije. Veći dio cjeline prikazuje istraživanja koja se tiču perspektive konzumenata hrane, istraživanja i studije njihovih potreba, njihova ponašanja – promišljanje marketinških strategija. U jednom od tekstova propitkuje se smisao takozvane *domestic science, scientific housekeeping i home economics* za koju se smatra da je ustvari začetak istraživanja tržišta prehrambene industrije, a odnosi se na osmišljavanje strategija pomoći u kućanskim poslovima, vođenju kućanstva i ekonomizaciju kućanskih poslova. Ta se tema na zanimljiv način povezuje s pokretom za prava žena sredinom devetnaestog stoljeća, ali je se promatra i kao glorificiranje potreba muškaraca ili kao omogućavanje zapošljavanja kućanske posluge višoj i srednjoj višoj klasi. Nedvojbeno jedna od vrlo zanimljivih etnoloških i kulturnoantropoloških tema kojoj još uvijek, smatram, nije posvećeno dovoljno radova. Nadalje, radovi u ovome dijelu knjige također proučavaju razloge i okolnosti uslijed kojih konzumenti postaju metom raznoraznih marketinških strategija ili predmetom istraživanja studija vezanih uz porast kvalitete tržišta određene robe, u ovom slučaju – hrane. Osim u okrilju i privatnosti doma i kućanstva hrana se konzumira i u javnim prostorima pa nekoliko radova istražuje i taj aspekt konzumacije fokusirajući se na oblike društvenosti koji se pritom razvijaju u javnoj sferi. Prehrana ne podrazumijeva samo jedenje, već i pijeće, no razliku između hrane i pića katkada je teško odrediti fokusirajući se samo na namirnicu, već je potrebno uvijek uključiti i cijeli kontekst konzumacije. Dio radova daje pregled istraživanja povezanih sa simboličkim značenjem prehrane i prehrambenih praksi i njihove uloge u konstrukciji društvenih identiteta s osvrtom na povijesnu perspektivu. Osebjuni tekstovi uputit će nas na ponovno propitkivanje i istraživanje oblikovanja kulinarskih identiteta u vremenu u kojem se putem elektroničkih medija lako prenose informacije te omogućuju sažimanje novih iskustava povezanih s hranom i raznim kulturama i tradicijama. Ostali tekstovi različito obra-

đuju perspektivu konzumenta – od povijesnih istraživanja i pregleda koji se bave načinima jedenja, uzorcima i modelima siromašnog i hedonistički nastrojenog jelca do istraživanja koja iz psihološke perspektive pristupaju analizi apetita i sitosti.

Četvrti dio knjige obrađuje suvremene i danas vrlo aktualne teme koje se primarno tiču anksioznosti povezanih s hranom, stavljajući u prvi plan položaj konzumenta, odnosno čovjeka koji se jednostavno mora hraniti ne bi li preživio i opstao. Naime, u ovim poglavljima osviještena su rubna područja proizvodnje namirnica iz perspektive običnog čovjeka kojemu nepovjerenje u porijeklo hrane koju kupuje ili na bilo koji drugi način dobavlja sve više, iz dana u dan, raste. Autori se bave upravo razlozima tog općeg nepovjerenja, osvrćući se pritom na određene povijesne analize nastanka, odnosno začetaka određenih problema vezanih uz ta pitanja. Također, problematizira se i utjecaj masovnih medija na percepciju potrebe za hranom običnog čovjeka današnjice pa se u tom smislu bave i problemima pretilosti i drugim poremećajima prehrane. Posljednje poglavlje problematizira pitanje otpada, odnosno bacanja hrane. Uz problem gladi, *food waste* ili hrana kao otpad vrlo je velik problem današnjice, a kako je navedeno u uvodnom tekstu ove cjeline, s namjerom je na kraju knjige jer poziva znanstvenike raznih profila na međusobnu suradnju i rješavanje urgentne situacije diljem svijeta na lokalnoj i globalnoj razini.

Naslov ove opsežne knjige u punoj mjeri opravdava njezin sadržaj. Naime, knjigu doista možemo shvatiti kao priručnik za istraživanje prehrambenih praksi i kulture prehrane i ona nije korisna knjiga prepuna referenci za daljnja istraživanja samo etnologima, kulturnim antropologima, sociologima, već i mnogo široj zainteresiranoj akademskoj zajednici – psihologima, povjesničarima, nutricionistima, ekologima i agronomima. Teme koje su u fokusu istraživanja suvremene su i korespondiraju sa sadašnjicom, a doprinosi pojedinih autora premašuju okvire uobičajenih znanstvenih studija. Naime, osim što iznimno kompleksno promatraju razne aspekte istraživanja prehrambenih praksi i kulture prehrane, također pružaju i vrlo detaljan povijesni pregled određene pojave ili problema te jasnu i sadržajnu teorijsku podlogu. Iako nam se ponekad netom spomenuti dodatni dijelovi mogu činiti opterećujućim, takav način rada pridonosi cjelovitosti knjige, čija je struktura, s obzirom na mnoštvo autora raznih profila, pažljivo osmišljena kako bi znatizeljnog istraživača kvalitetno informirala i uputila.

Melanija Belaj

Andrea Matošević, Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalštva, Institut za etnologiju i folkloristiku, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula 2015., 226 str.

Istraživanja socijalizma u antropologiji nailaze uvijek na jednu vrstu paradoksa. Naime, dobar dio istraživačica i istraživača imao je priliku sâm biti dijelom svakodnevice SFRJ prije no što se ta federacija raspala zajedno s političkim sistemom koji ju je posljednjih četrdeset pet godina držao na okupu. Tako se uz već općepoznatu epistemološku sinkronijsku varijantu “domaće drugosti”, u kojoj je gotovo svaki etnolog barem donekle i kazivač samom sebi, nadvio i novi dijakronijski sloj. Donekle isto vrijedi i za autora ove knjige Andreu Matoševića, koji pripada jednoj od posljednjih generacija koja je primljena u pionire i, općenito, odrasta dovoljno dugo vremena u socijalizmu da mu je on istodobno i domaći i stran. No, koliko god takva pozicija možda bila kompleksna, ona je iznimno plodno tlo za etnologiju i antropologiju. Naime, antropologija oduvijek istražuje prostor koji je ostao izvan domašaja drugih društveno-humanističkih disciplina, poput sociologije, ekonomije, povijesti ili političkih znanosti. I koliko god da su i te discipline tijekom dvadesetog stoljeća “antropologizirale” svoje teorijske postavke (primjerice, povijest), pa i metodu (sociološki zaokret prema kvalitativnim istraživanjima), izgleda da to nije bilo dovoljno za utapanje antropologije u neku drugu disciplinu. Teško je oteti se izazovu, kada je riječ o antropološkom zadiranju u povijest, a ne osloniti se na “konjičev skok” koji spominje Walter Benjamin u svom dijelu *Teze o filozofiji povijesti* kako bi se definirao prostor u kojemu etnologija i antropologija ne samo da nalaze građu između brojnih nespomenutih i zaobiđenih aktera, već istodobno pronalazi i svrhu svog djelovanja, etičku dimenziju, pa i epistemološki zahtjev. Benjamin metaforom “konjičevog skoka” označava projekt u kojemu se otima podržavajućem polu društvenog nasilja da ispišuje povijest i konstruira sjećanje te u prošlosti traži one elemente koji su prešućeni u dominantnim diskursima, a skrivaju emancipatorni društveni potencijal. Iako je Benjamin prvenstveno računao na takav potez kao oblik revolucionarnog djelovanja, antropologija, suočena s prošlošću, sebi je ipak zadala nešto skromniji zadatak. Radi se o mogućnosti da nakon povijesne promjene sagledamo svakodnevnicu prošlosti i u njoj pronalazimo tip djelovanja koji bi mogao pružiti plodno tlo za razumijevanje sadašnjosti izvan dominantnih ideoloških narativa. Takav zadatak nema za cilj ni romantizaciju ni pastoralizaciju prošlih vremena (čemu je antropologija itekako bila sklona još od samih početaka), a sukladno tome niti pokušaj upozorenja na sva zla vremena kojima se bavi. Svaka se društvena stvarnost nužno reflektira u subjektu, pojedincu koji svoju poziciju gradi na raznovrsne načine – djeluje, interpretira, proizvodi i komunicira. Subjekt je zapriječen, prekrižen, njega nema kao instance sa sadržajem, njegovo je mjesto prazno i svog označitelja dobiva tek u nekom od

diskursa. Kako ni sâm označitelj nije u stanju u potpunosti prekriti subjekt, on je osuđen na stalno kretanje. Dominantni diskursi tako se uvijek pokazuju kao mjesta koja nije lako definirati, a još im je teže dati mjesto ključnog temporalnog posrednika u opisima prošlosti. Na tom tragu istraživačka umiješanost u prošlost oslobađa od nekritičnog opisa prošlosti i omogućava postavljanje problema izvan domašaja generalizirajućih paradigmi. Paradoksalno, upravo subjektivna pozicija omogućava objektivniji zapis.

To je ujedno, čini mi se, način na koji treba pristupiti i knjizi navedenog autora *Socijalizam s udarničkim licem: etnografija radnog pregalaštva*. Tema je knjige izuzetno jasna iz naslova. Autor se pokušava približiti problemu koji je bio problematičan i samom socijalizmu u SFRJ. Naime, udarnici, koliko god bili slavljani netom nakon rata, a uslijed sukoba sa Staljinom i važan reprezent uspješnosti jugoslavenskog tipa socijalizma, već su u sedamdesetim godinama postali njegovo zazorno mjesto, gotovo "U/unheimlich" samog socijalizma. Bivših se udarnika više nitko nije sjećao, a oni sami obično su završavali svoje živote u bijednim materijalnim uvjetima. No, to ne znači da je udarništvo bilo u potpunosti izgubljeno. Izmaknuto iz dominantne društvene retorike svoje je mjesto ipak našlo u omladinskim radnim akcijama. Opravdano, uslijed jasne koncentracije na temu, autor ostavlja područje istraživanja ORA-a za neku drugu priliku, jer su one same po sebi kompleksno etnografsko polje s poviješću paralelnom onoj udarničkoj, a u jednom trenutku i same postaju živi muzeji ranog "udarničkog" socijalizma u kojima mladići i djevojke na ograničenom prostoru i u ograničenom vremenu izvode predstavu poratnog besplatnog rada za obnovu i poboljšavanje infrastrukture. Ali upravo to isključivanje ORA-e iz teksta čini i okosnicu cijelog djela.

Ključna teza ovoga djela počiva u samom središtu knjige. Na posljednjim stranicama poglavlja "Jugoslavensko udarničko iskustvo" Matošević će ponuditi jednu inovativnu konceptualizaciju udarništva. No, da bi je izveo, prethodno se morao zaputiti svim stranputicama koje etnografija i njena naknadna tekstualna reprezentacija zahtijeva. Tako će prvo poglavlje knjige biti posvećeno izvorištima udarništva u stahanovističkom pokretu koji je djelovao na jugoslavensku udarničku praksu. Međutim, daleko je od istine da ga je ujedno i u potpunosti odredio. Matošević pronalazi rat kao dominantno mjesto koje stahanovizam razlikuje od jugoslavenskog udarništva, koje mu daje sasvim drukčiji semantički potencijal. Gotovo da je stahanovizam bio iskorišten ne kao ideal, već kao mjesto koje treba prevladati. Za Staljina je uspjeh stahanovista prvenstveno refleksija općeg društvenog stanja; tako je nadvladavanje Stahovljevih rudarskih rekorda bilo pokazateljem boljeg društvenog položaja radništva u SFRJ. Stoga će rudar Alija Sirotanović i postati sinonimom udarništva do te mjere da će i danas mnogi ljudi misliti da je upravo njegov lik bio na jednoj od novčanica iz tog vremena. Udarništvo je tako postalo rat nakon rata; bitka protiv neprijatelja pretvorila se u bitku za blagostanje, što je u knjizi iznimno dobro dokumentirano. Osim rata, Matošević izvodi i dromološki karakter natjecanja u udarništvu koji se, doduše, morao na raznovrsne načine diskurzivno regulirati kako se ne bi pretvorio u klasični oblik kapitalističke konkurencije. Sva tri navedena elementa Matošević će pretvoriti u tezu kako je udarništvo svoj mobilizacijski semantički potencijal zadobilo zahvaljujući ekonomiji dara. Naravno, dar pripada jednom od termina s najdužim trajanjem u antropologiji. Tako će i danas, kada na

horizontu vidimo obrise ontološkog obrata u antropologiji, dar opet postati važna kategorija upravo stoga što se opire terminološkom podjarmljivanju zapadnoj epistemologiji. Marilyn Strathern će tako, u nemoći da u potpunosti reprezentira dar u zapadnim terminima, smisliti neologizam *dividualnost* kako bi opisala stanje subjekta na Pacifiku koji nikada ne doživljava sebe kao nedjeljivi samostalni entitet, što je zapadnom subjektu ključ za djelovanje i spoznaju. Matošević će u udarništvu prepoznati tranzicijski period u kojem se stare ekonomske prakse obrtničkog umijeća transformiraju u industrijsku proizvodnju. Tako udarnik postaje *vanishing mediator*, iščezavajući posrednik, koji tek *a posteriori* postaje razumljiv kao glasnik novog doba, doba u kojem će sam morati transformirati poziciju od koje je krenuo (Martin Luther i njegova reforma vjere je paradigmatički primjer). Međutim, upravo je darivanje bilo element koji je utopistički moment udarničke proizvodnje dodatno zakomplicirao. Udarnički etos je dobrim dijelom (kako, na kraju krajeva, etnografska analiza i pokazuje) bio usmjeren prema obliku zahvalnosti na promijenjenim društvenim okolnostima i oblikom rada. Udarnici su doživljavali svoj rad kao oblik dara, uzvratanja na ponuđeni svijet i budućnost koja se imala izgraditi. A dar, kako kaže Derrida, na kojeg se i Matošević poziva, ima karakteristiku neočekivanosti, otrovnosti, jer pred onog koji ga prima postavlja nemoguću zahtjev. Ono što je ključno jest da je udarničko darivanje ostavilo simbolički višak nakon što je nestalo i pretvorilo ga u "udarničku melankoliju". A ta je melankolija poslužila kao osnovica za tri filma koja Matošević analizira u poglavlju "Sad računica radi, a ne srce": *Druga resignacija* udarništva i igrani film sedamdesetih godina".

U tom poglavlju riječ je o načinu na koji je "udarnička melankolija" svoj jedini medij za artikulaciju našla u filmu. Matošević uspoređuje tri filma – *Radnička klasa ide u raj*, Čovjek od mramora i *Slike iz života udarnika*. Sva tri filma, koliko god dolazila iz različitih društvenih prostora, pokazuju nekoliko istovrsnih obilježja. To je primarno nesvjesnost udarnika u odnosu na kontekst u kojem se nalazi njihovo djelovanje. Oni doslovce preuzimaju ideološku interpelaciju i dovode je do njenog paradoksa. Paradoks se, naravno, nalazi u mehanizmu ideološke interpelacije. Daleko od toga da ideologija želi u potpunosti zahvatiti subjektov život. Dapače, ideologija ostvaruje regulaciju upravo onog mjesta koje propušta imenovati. Na tom mjestu subjekt može slobodno djelovati i prepustiti se raznovrsnim užicima; tako pristajanje subjekta na ideološki performativ počiva na *odvaganj* trgovini. Udarnički performativ, međutim, zahvaća upravo u taj prostor i samu ideologiju dovodi do suočavanja s vlastitom nemoći, vlastitom skrivenom prirodom. Svaka će od triju priča na svoj način pristupiti parazitiranju sistema nad sudbinom pojedinca no, kako piše Matošević, upravo će film *Radnička klasa ide u raj* do krajnjih granica dovesti ambivalentnost rada, njegove ideologije i načina na koji se rad interpretira i kako mu pojedinci, na kraju krajeva, i pristupaju te s pomoću njega stvaraju vlastitu svakodnevicu. Razlog uspjeha tog filma leži upravo u nemoći da se čita kao direktna kritika nekog društvenog sustava, već kao stanje u kojemu se našao termin rad u modernističkom narativu, neovisno o tome kojeg je predznaka – socijalističkog ili kapitalističkog.

Taj će element Matošević upotrijebiti u posljednjem poglavlju o udarničkim reminiscencijama u postsocijalističkom periodu. Udarnička melankolija tu je zamijenjena svojevrsnom melankolijom prema radu kao takvom. Rad je naizgled izgubio

onaj polet i elan koji je imao tijekom moderne. Udarnici nisu tako više samo filmski junaci koje je izdao sustav, već postaju simboli rada kao takvog. U vremenu masovne nezaposlenosti oni upućuju na vrijeme u kojemu je rad bio društvena nužnost, dominantna kategorija kojoj su bile usmjerene ostale institucije (obrazovne, zdravstvene i mirovinske). Danas takva vrsta rada naprosto ne postoji, a udarnik je mjera tog nepostojanja. Reminiscencije na udarništvo, koje navodi Matošević, tako su više proizvod stanja kojeg se nismo u stanju osloboditi, poput nekakvoga proganjajućeg, neumrlog entiteta koji je uvijek tu. Suvremene rasprave o prekarnosti kao dominantnoj vrsti rada pokazuju kako rada u klasičnom obliku više nema. Međutim, jednako tako, nitko se ne usudi prihvatiti takvo stanje. Rad mora ostati dominantno polje kako bi se održali ekonomski i prateći politički mehanizmi. Tako dolazimo do nove postsocijalističke globalne ambivalentnosti u kojoj je rad neumrli vampir koji prijeti dominantnom poretku, međutim, upravo njegova prijetnja omogućuje poretku da se obnavlja. Udarnik je, tako, romantična verzija Coppolinog Drakule koji “plovi preko oceana vremena”, suprotstavljena suvremenom nezaposlenom subjektu kojeg možemo usporediti sa Stokerovim bitno opakijim originalom koji utjelovljuje samu srž suvremenog stanja, prijetnju koja u mraku kesi očaj i prijeti zaraznim ugrizom svakom pojedincu. Kao što se Drakula pretvara u mjesečevu prašinu, vuka, šišmiša ili otmjenog gospodina, nezaposlenost vreba iz prostora nevidljivog, naizgled nasumičnog, gdje je svaki pokušaj identifikacije odgovornosti za tragove ugriza na pojedincu osuđen na propast. Ako je Drakula imao tu manu da je vezan uz zemlju koju mora nositi sa sobom kako bi mogao putovati, u vremenu virtualne društvene reprodukcije metafora zemlje izgubila je dominantni karakter, pa sada Drakula slobodno luta nalazeći dom svugdje gdje je pozvan ili gdje kakav Renfield najavljuje i nada se njegovom dolasku, vjerujući kako mu ugriz vampira nudi beskonačni život.

Tako Matoševićeva knjiga, iako se bavi nekim prošlim i možda zaboravljenim stanjem, pokazuje do koje je mjere “konjičev skok” potentan za razumijevanje današnjice. Utemeljena u vrsti arhivske etnografije zaboravljenih glasova prohujale svakodnevice, knjiga *Socijalizam s udarničkim licem* iznimno je vrijedno i inspirativno štivo koje je nezaobilazan tekst za svakog kome je u fokusu istraživanja rad, svakodnevice socijalizma ili postsocijalističko stanje.

Tomislav Pletenac

Srđan Radović, *Grad kao tekst*, XX vek, Beograd 2013., 358 str.

Na poledini naslovne strane knjige *Grad kao tekst* u biografiji Srđana Radovića piše da je autor rođen 1976. u Titogradu. Već taj podatak, to jest korišćenje gradskog naziva koji više nije u upotrebi, ma koliko bilo faktografski pouzdano, odudara od uobičajene upotrebe novih imena i predstavlja dobar uvod u temu knjige koja je pred nama.

Inspirisan istraživanjima promena uličnih naziva koja je u Berlinu vršio Maoz Azaryahu i nadovezujući se na rad Dunje Rihtman-Auguštin (*Ulice moga grada*), autor prilazi urbanom prostoru kao tekstu u semiološkom smislu, ne zadržavajući se isključivo na analizi odonimije, već u *tekstualnosti grada* iščitava i promene u spomeničkoj kulturi, arhitekturi, gradskim krajolicima (*landscapes*), nazivima škola, fabrika i sl., odnosno u sveukupnom zbiru simbola uz pomoć kojih se kroz dominantne ideološke mehanizme vrši mitologizacija i ideologizacija gradskog prostora. Upravo sveprisutnost gradskog teksta u svakodnevicu omogućava njegovo suptilno i snažno dejstvo, utičući na kreiranje nacionalnih identiteta. Utoliko je i značajnija uporedna analiza kojom autor dekodira tekstove različitih gradova fokusirajući se na celoviti prostor nekadašnje SFRJ budući da su se procesi upisivanja “novih” istorija u gradski tekst vršili brisanjem postojeće zajedničke prošlosti, ali, dakako, uz određene specifičnosti koje su zavisile od aktuelne političke dinamike u datom gradu i državi.

Nakon izvrsnog uvodnog poglavlja “Prostor, identitet, pamćenje”, u kome se Srđan Radović pozabavio teoretizacijom problematike tekstualnosti grada, prostora, teorijama kolektivnog pamćenja kao i identiteta – pre svega nacionalnog i etničkog, autor se posvetio istraživanju komemoracije i dekomemoracije u toponimiji. Na bogatom materijalu iz celokupne SFRJ Radović je analizirao sudbinu pojma *bratstva i jedinstva* kroz istorijat njegovog postojanja. To poglavlje ne odnosi se isključivo na postsocijalističko doba, već i na period koji mu je prethodio što je omogućilo autoru da rekonstruiše mehanizme i procese kreiranja komemoracije spomenutog pojma, te njegovog širenja, da bi se tek nakon toga pozabavio i nestankom te sintagme. Potom sledi detaljna analiza izgradnje Titovog kulta ličnosti za života, ali i nakon smrti. Preispitujući motive posthumne komemoracije Josipa Broza, Radović prepoznaje ideološku potrebu da se ojača jugoslovenski identitet, ali i nadomesti ideološka i identitetska praznina koja je nastupila nakon Titove smrti. Uprkos pojačanim nastojanjima komemoracije Tita, u državi dolazi do preokreta i političkih previranja sa kojima je počelo ne samo preispitivanje uveličanog lika Josipa Broza, već i rušenje kulta nekadašnjeg predsednika kroz brisanje Titovog imena i lika iz

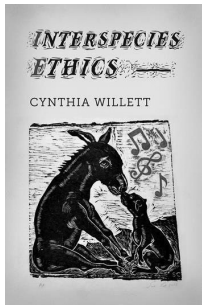
gradskog teksta (menjanjem naziva ulica i gradova, uklanjanjem bista i portreta itd.). Uprkos dominirajućoj nepopularnosti Titovog lika i nesumnjivim nastojanjima da se njegov kult ukloni, ispostavilo se da je, uprkos raspadu SFRJ i ratu, sećanje na Tita bilo nemoguće u potpunosti iskoreniti, pa Radović posvećuje pažnju relikvijama njegovog kulta ličnosti, pa čak i Titovoj rekomemoraciji.

Naredni deo knjige posvećen je čitanju grada kao etnacionalnog teksta s fokusom na različite primere širom nekadašnje SFRJ gde je i prema nazivu ulica postala jasna nacionalna politika poželjnih i nepoželjnih nacija (Priština 1990-ih i nakon 1999., Banja Luka, Mostar itd.). Posebna pažnja posvećena je i preimenovanju naselja i gradova, kao i problemu granica, čak i u okviru samih gradova poput Sarajeva i Mostara, čime autor otvara kompleksnu temu graničnih gradova koje "karakterišu tri osnovna elementa: spor oko suvereniteta, dvostruka legitimizacija i konflikt; jednom rečju, granični grad predstavlja prostor na kojem se žele ostvariti dva (ili više) različita i često suprotstavljena sna" (str. 169). Možda se upravo u pristupu osetljivoj i kompleksnoj temi graničnih gradova, a pogotovo u analizi mostarskih toponima i njihovoj upotrebi najjasnije prepoznaje Radovićeva sposobnost da složenu problematiku sagleda u celini pristupivši joj iz različitih perspektiva.

Sledi poglavlje "Glavni grad kao tekst", u kome Srđan Radović prilazi prestonici kao "centru nacionalnog teksta", pristupajući pojedinačnim studijama slučaja sa svim istorijsko-kulturnim kontekstualnim specifičnostima: Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Podgorici. Nakon bavljenja centrom, autor se posvećuje periferiji, kao i odnosu između centra i periferije, koji je naročito prepoznatljiv u primeru odluke beogradske komisije oformljene nakon 2000. godine. Ta komisija je odlučila da imena ulica koja su uklonjena iz centra grada preseli na periferiju, sa argumentom da su nazivi iz socijalističkog perioda prikladniji za naselja nastala nakon Drugog svetskog rata (str. 239). Radović opovrgava opšti stav da je najviše ulica promenilo ime u vreme dolaska komunista na vlast. Pa ipak, osvrćući se na tu praksu koja je nesumnjivo postojala i koja se ponovila, autor zaključuje da je i recentna simbolička intervencija u ispisivanju teksta grada privremena i podložna promeni.

Knjiga *Grad kao tekst* zasnovana je na bogatoj etnografskoj građi. Autor složenu interdisciplinarnu teorijsku mrežu upotrebljava vešto kako bi produbio razumevanje ispisivanja *teksta grada* i čitavog ideološkog paketa koji taj tekst sa sobom nosi na konkretnim primerima. Razumljivost i jasnoća koje odlikuju ovu knjigu mogu biti posledica isključivo dubokog promišljanja problema koje nastaje kroz preplitanje izuzetnog talenta i velike posvećenosti.

Lada Stevanović

**Cynthia Willett, *Interspecies Ethics*,
Columbia University Press, New York 2014.,
220 str.**

Neobični su eksperimenti kojima podvrgavamo druge životinje: dok ih seciramo (doslovno, na oltarima prirodoznanstvenih vježbeničkih stolova, ali i metaforički – u poeziji, teoriji i promišljanjima post/humanizma današnjice), uviđamo koliko su nam slične, ali i dalje smišljamo sinteze u kojima ustrajemo na ljudskoj iznimnosti i različitosti. Tim problemom Cynthia Willett otvara svoju knjigu *Interspecies Ethics* (*Međuvrsne etike*) u kojoj se u prvom poglavlju pita “Can the Animal Subaltern Laugh? Neoliberal Inversion, Cross-Species Solidarities, and Other Challenges to Human Exceptionalism (Može li se životinjski obespravljeni smijati? Neoliberalni preokret, solidarnost među vrstama i drugi izazovi ljudske iznimnosti).

Knjiga Cynthia Willett *Interspecies Ethics* (*Međuvrsne etike*) izvrstan je primjer kulminacije ideje koja u zapadnoj misli vrebava već neko vrijeme. Od Kantove ideje da je čitava stvarnost subjektivno konstruirana, Uexkülllove (koja se naslonila na Kantovu), a koja kaže da i druge životinje aktivno stvaraju svoj subjektivni svijet, preko Merleau-Pontyjeva tumačenja “urdoxe” i filozofije mesa do suvremenih biologija subjekata, međuvrsnih zajednica (Will Kymlicka, Sue Donaldson), ekologije bitaka (Kohn), Umwelt ekologije (Tønnessen), da nabrojim samo neke, uloga druge životinje u pokušaju stvaranja neke nove etike postaje sve važnija, da ne napišem – presudna.

Ako ćemo se složiti s tvrdnjom da su današnje ekološke krize zapravo ontološke krize (Tønnessen), pitanje ekologije i promišljanja okolišnih pokreta danas je temeljni problem čijim bi se rješavanjem zaustavila degradacija bioraznolikosti, izumiranja životinjskih i biljnih vrsta, ali i premostio (saznanjima ispunio?) ontološki jaz između ljudi i drugih životinja koji baštinimo u zapadnoj civilizaciji, ponekad se čini oduvijek, no sasvim sigurno od Aristotela i njegovog pokušaja taksonomiziranja i hijerarhiziranja svega živućega.

Ideja uključivanja druge životinje u svojevrsnu “posthumanističku, kozmopolit-sku etiku izmjeničnih silnica djelovanja te višestrukih pripadnosti unutar i među ljudskim, ali ne-ljudskim životinjskim vrstama” (str. 6) prostor je filozofskog promišljanja, praktičnog i pragmatičnog djelovanja, ali i dekonstruiranja diskurzivnih okvira znanosti koji drugim životinjama sustavno odbijaju mogućnost aktivnog i svjesnog djelovanja, ali i ekspresije kroz smisao za humor i igru.

Upravo je element igre kao i svojevrsni “faustovski gen” ludila (str. 33) ključan za djelo *Interspecies Ethics*. Jer dok je plemenito i donekle ispravno njegovati empatiju prema svim živim bićima te upozoravati na etičku neispravnost okrutnog iskorištavanja drugih životinja, takav “sentimentalni liberalizam” (tragove kojeg pronalazimo još u 19. stoljeću kad su društva za zaštitu djece i drugih životinja počela jačati, pose-

bice u SAD-u, a “gonjena” prosvjetiteljskim racionalizmom [Descartes] te klasičnim liberalizmom [Locke] i monstruoznim postupanjem prema drugim životinjama koji u tim filozofijama pronalaze opravdanje) zapravo oduzima drugoj životinji sposobnost djelovanja, reagiranja na vlastitu situaciju, ukratko – oduzima joj glas potpuno je paralizirajući u vlastitoj obamrlosti i nijemosti (Derrida).

Doista, nema ništa loše u poticaju na angažirano djelovanje koje proizlazi iz osjećaja sućuti i empatije s obespravljenima, no Cynthia Willett upozorava da su spomenuti “sentimentalni liberalizam” i pripadajući mu “patos patnje” životinju sveli na “ranjiva mjesta zaštite i recipijente ljudske sućuti” (str. 38) što je daleko od njezine stvarne biti. Ako nema “krvavih zubi i kandže”, a nije niti mjesto melankolije, pasivnosti i svojevrsne obamrlosti (Walter Benjamin) – kako valja konstruirati prirodu i sve njene aktere?

Nova “životinjska etika”, a kako je zamišlja i predlaže Willett, druge životinje mora *u-vidjeti* i napokon priznati u svjetlu “srodnih obrazaca političkog djelovanja u skladu s vlastitim pravima te s poviješću, kulturom i tehnologijama koje se isprepliću s našima” (isto). Njihova sposobnost za društveno udruživanje i djelovanje, humor i igru ključni su elementi nove neantropocentrične etike jer imaju snagu povezati zaigranost, smisao za humor i “zafrkanciju” s društvenim mehanizmima izjednačavanja među članovima društva, ali i između pripadnika različitih vrsta, bez patroniziranja čovjeka – čak i ako je patroniziranje upakirano u diskurs očuvanja, zaštite i konzervacije. Učenje kroz igru također nas uvodi u domenu iskustava o društvenim normama koje se njome prenose, a koje mogu biti potkom “politike solidarnosti” (str. 50) te “političke etike u čijem je središtu komunikativna društvenost” (str. 66).

Drugo poglavlje “Paleolithic Ethics: Ethic’s Evolution from Play, the Interspecies Community Selection Hypotesis, and Anarchic Communitarianism” (Paleolitičke etike: evolucija etike kroz igru, hipoteza o selekciji međuvrskih zajednica i anarho-komunitarizam) detaljno se bavi takvim primjerima igre i zaigranosti među različitim životinjskim vrstama, a koje za autoricu predstavljaju začetak i *conditio sine qua non* političkog djelovanja kroz “učenje egalitarnih formulacija društvenih normi” (str. 50).

Skretanjem u “paleolitičku zonu” Willett pokušava kompenzirati najčešće i najbolnije *Ahilove pete* “životinjskih etika”: isticanje aktivne uloge subjekta (čovjeka) u očuvanju dobrobiti drugih živih bića te sprječavanju nepoželjnih obrazaca ponašanja prema njima kao i antropocentrični stav da su druge životinje vrijedne etičkog djelovanja tek na temelju “otkrivene” ili dokazane sličnosti s nama ljudima dok se istodobno potpuno ignorira brbljava komunikacija drugih životinja, kako unutar vrsta tako i između njih, a čemu je posebno posvećeno treće poglavlje “Affect Attunement: Discourse Ethics Across Species” (Osjetilna usklađenost: diskurzivne etike među vrstama). Ilustriranjem svojih teza primjerima etičkih pregovora između različitih vrsta (ljudi i slonova ili stabala, vjeverica i gljiva) te uvidom u komunikativne sposobnosti drugih životinjskih vrsta “otkrivamo elemente ko-evoluirajućih biosocijalnih normi” (str. 80).

Sve novo nije nužno i bolje, stoga je ono što se dogodilo u neolitiku (prelazak na sjedilački način života, patrijarhalno uređenje te svojevrsno otuđivanje od neposredne komunikacije s drugim životinjama s kojima smo se senzorno, osjetilno i emotivno “usklađivali” te na taj način zajedno i evoluirali (str. 98), a što Willett

prepoznaje kao lovačko-sakupljački način odnošenja prema prirodi), dovelo do svojevrsnog nazadovanja po pitanju etičnog postupanja s drugim životinjama.

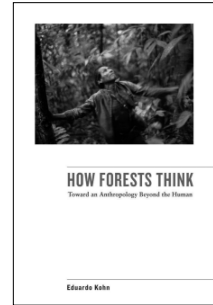
Osim što smo izgubili sposobnost da razumijemo životinje, stvorili smo i ontološki jaz prenaglašavajući određene “jedinstvene” karakteristike čovjeka (jezik, kultura, humor, društvenost) koji se upleo u znanstveni diskurs jednako kao i u slojeve svakodnevnog života. U slučajevima rješavanja konfliktnih situacija između ljudi i drugih životinjskih vrsta, često iz analiza i osmišljavanja rješenja izuzimamo činjenicu da isti mehanizmi utječu na “životinjske” zajednice kao i na ljudske. Najbolji je primjer (a možda i najtragičniji) problem s kojim se susreću ljudi i slonovi u Africi gdje, uslijed krivolova odraslih, najčešće muških jedinki koje imaju najimpozantnije kljove, mladi pojedinci gube svaki kursor za učenje društvenih normi i priliku za uobičajeno discipliniranje nakon pogrešaka i sazrijevanje, zbog čega se osjećaju frustrirano i izgubljeno, a svoju “iskopčanost” iskaljuju na ljudskim zajednicama. Zajednica afričkih slonova na svoj se način bori s poderotinama i rupama u vlastitome društvenom tkivu – posljedicama krivolova koji, osim fizičkog smanjivanja broja jedinki te guranja vrste do ruba istrebljenja, uzrokuje i promjene ponašanja unutar zajednice slonova, a slijedom toga i ljudske zajednice.

Možda je doista nemogućnost da slične slučajeve tako protumačimo posljedica (etičkog, fizičkog, metaforičkog, ontološkog, komunikacijskog) odmicanja od drugih životinja, koje je – barem što se Willett tiče – započelo još u neolitiku kad se druga životinja od člana šire biotičke zajednice, kojoj i mi pripadamo, pretvorila u dobro i kapital.

Hoće li se u ovom postneolitičkom periodu dogoditi etičko-ekološko-ontološki zaokret – ostaje tek vidjeti. Naslovi poput ovog svakako su neprocjenjiv doprinos stvaranju klime potrebne za pokretanje zamašnjaka koji će zaustaviti brojne pošasti suvremenog svijeta: eksploatacije marginaliziranih (ljudi i drugih životinja), usredotočenost na jezik i jezično (a potpuno zapostavljanje “radara” za sve druge načine komuniciranja) te industrijsku proizvodnju (posebice hrane), koje nas udaljavaju i odvajaju od ostatka prirode stvarajući svojevrsnu neurozu, kako među ljudima tako i među drugim životinjama. Jer, kao što je davno ustanovljeno, zaboravljeno u međuvremenu pa ponovo “otkriveno” u zadnjih nekoliko desetljeća: ako odstrijelimo sve odrasle i zrele jedinke životinjskih vrsta, pokucat će na naša vrata u potrazi za pedagoškim okvirima, autoritetima i napucima za zdravo odrastanje, a toj zadaći, bojim se, nismo dorasli.

Lidija Bernardić

Eduardo Kohn, *How Forests Think. Toward an Anthropology Beyond the Human*, University of California Press, Berkley, Los Angeles 2013., 288 str.

Početak 21. stoljeća obilježen je svojevrsnim zaokretom u kulturnoantropološkoj paradigmi: istina, čovjek i dalje stoji u središtu same discipline, ali uz njega se ukazuju, kraj njega niču i materijaliziraju se i drugi oblici života – životinje i biljke. Iako i dalje mnogo tiše i diskretnije od čovjeka, postaju svjedocima vremena u kojemu im se pokušava vratiti životno dostojanstvo, intrinzična vrijednost koja se ne bi trebala propitivati u kontekstu utilitarističke, uporabne vrijednosti za čovjeka te aktivna uloga u stvaranju kulture, kulturne povijesti i semioze: igri proizvodnje, tumačenja i prenošenja znakova.

Nove postmodernističke ideje (posthumanizam, multivrna etnografija, antropologija životinja, Ezopova antropologija, kulturna animalistika, biologija subjekta, zoontologija itd.) (in)direktno propituju kulturu, antropologiju i etnografiju unutar kojih se tim teorijskim uzburkavanjem stvara prostor za takozvani “zaokret vrste”, kako ga naziva Donna Haraway.

Pomicanje objekta antropološkog proučavanja prema svim drugim živim bićima (ponovo) otkriva aktivnu ulogu subjekata u stvaranju vlastitih svjetova, a osim što smo napokon pozitivno i znanstveno dokazali da smo svi građeni od jednakih elemenata (zvjezdane prašine, atoma), i druga živuća bića postaju aktivni stvaraoci načina na koji se predstavljaju svijetu: “Zajedno s konačnošću, ono što dijelimo s jaguarima i drugim živućim bićima – bilo bakterijama, biljkama, gljivama ili životinjama – jest činjenica da to kako predstavljamo svijet oko sebe na neki način utječe na stvaranje našeg bitka” (str. 6).

Naslov knjige konceptualna je intervencija koja doprinosi suvremenom promišljanju antropologije kao prostora susreta s Drugim koji je prvi put – druga životinja, drugi oblik života – jednako aktivan u proizvodnji i prenošenju značenja, predstavljanju te stvaranju vlastitoga svijeta. Iako se već i naslov može čitati u kontekstu opisanog zaokreta koji prvenstveno emancipira druge životinje u smislu iniciranja u antropološkog Drugoga, sâm Kohn ide i korak dalje u svom pokušaju da redefinira koncept kulture, a kako su ga definirali Tylor, Durkheim, Boas, Sapir i dr.

Knjiga *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human* (Kako misle šume: prema antropologiji nakon čovjeka) zanimljiva je kombinacija etnografije, kulturne antropologije, ekologije biotopa tropske šume, semiologije, lingvistike merindijanskih jezika, ali i kolonijalnih studija. Na temelju svog četverogodišnjega terenskog istraživanja među pripadnicima plemena Runa u gornjem dijelu Amazone na području Ekvadora, Kohn pokušava prikazati ekologiju bitaka (*ecology of selves*) koja poistovjećuje život i misao (“život misli i misli su žive”) te postulira da su sva

živa bića u temelju semiotička bića, kao što su i svi procesi semioze živi procesi. Njegova “antropologija nakon čovjeka” ukazuje i pokušava uništiti zlatnu telad kulturne i antropološke teorije: definiciju kulture, života, simbola, znaka, misli i stvarnosti.

Prva dva poglavlja – “The Open Whole” (Otvorena cjelina) i “The Living Thought” (Živa misao) – u svojim su dijelovima visoko apstraktna te tehnička u polaganju temelja za shvaćanje ideje ekologije bitaka. Osim što su njegova filozofija i semiotika (jer nova antropologija nakon čovjeka u temelju je ontologija) uvelike nadahnute djelima Charlesa Sandersa Peircea i Terrencea Deacona, odlazi korak dalje u ideji da nije sva semioza simbolička (a samim time niti ekskluzivno ljudska), nego pripada svim “umovima-u-svijetu” (*minds-in-the-world*) koji uvijek djeluju u predstavljenoj (*re-presented*) sadašnjosti kroz odsutnu, ali uvijek moguću, budućnost (*absent future*).

Osim što semiozu i živu misao, kao i znakove (ne simbole) širi na ostatak živoga svijeta, pokušava redefinirati i koncept kulture. Još otkako je Durkheim društvo tumačio u kontekstu relacijskog sistema, čije je “dijelove” nemoguće tumačiti izvan sistema kojemu pripadaju ili Boasa koji je isto primijenio proučavajući jezike, lingvistiku i fonemska sita, ideja da je ljudsko djelovanje simboličko i različito od djelovanja (egzistencije) svih drugih živih bića (Kroeber) stvorila je ideju znanosti o čovjeku koja je izolirana u svom interesu proučavanja “isključivo ljudskoga” te jaz radikalne odvojenosti od ostatka svijeta koji nas okružuje.

Kohn odlazi korak dalje i pita se na koji je način znanost koja se bavi proučavanjem čovjeka otvorena svijetu te kako je moguće relacije koje se unutar nje proučavaju dovesti u vezu (odnose, veze) sa svim dijelovima stvarnosti koje nisu “čovjek” i “ljudsko”?

Utoliko takva antropologija iznad/izvan/nakon čovjeka pokušava inkorporirati napore i nastojanja posthumanizma, multivrsne etnografije, humano-animalnih studija (*human-animal studies*), kulturoloških studija, ali uz potrebu da se izbjegne entropija kulture i kulturnog koja nas neizbježno vraća k čovjeku, a u čiju zamku često padaju teorije i područja istraživanja koja tu istu definiciju kulture pokušavaju proširiti i na druga živa bića.

Šesto poglavlje – “The Living Future (and the Imponderable Weight of the Dead)” (Živa budućnost (i nemjerljiva težina mrtve)) – konkretizira problem koncepta kulture kroz prizmu kolonijalizma koji se na području života plemena Runa susreo sa strukturama *longe dureé* (vjerovanje u gospodare šume i stabala te druge kauzalne sile iz domene prirode i okoliša) na kojima zapinje.

U tom srazu koncept kulture doživljava naj snažniju kritiku: postoje realne strukture, realne stvari, iako nemaju fizička tijela niti oblike. Kako se kultura odnosi prema strukturama koje “nisu kulturne”? Kohn postulira da kultura nije jedini medij unutar kojega se stvaraju generalije i apstrakcije kao i to da čovjek nije jedini tvorac tih jedinica. Osim što su zasigurno jednim dijelom kulturni produkt, gospodari šume i stabala također su produkt semioze tropske kišne šume i kompleksne ekologije bitaka (*ecology of selves*).

Antropologija nakon čovjeka nužna je preinaka znanosti koja proučava načine na koje se čovjek odnosi prema drugim oblicima života, a dolazi kao logična nuspojava preispitivanja samog čovjeka, ljudskosti i humanosti. Kohn secira koncepte kao što su kontekst, odnos čovjeka s drugim životinjama (ali i biljkama), semiotika i semioza

te stvara analitički okvir nove antropologije koja će pokušati napustiti breme vlastite metafizike nasljeđa te u prostor vlastitog interesa i proučavanja propustiti i druge oblike života – možda možemo reći čitave prirode – unutar koje se neprestano pojavljuju izranjajuće dinamike (*emerging dynamics*) koje svjedoče o sklonosti navikama, predvidivostima, entropiji, ali i sposobnosti živih organizama da uče, predviđaju i, na kraju krajeva, tumače određene znakove kao mogućnosti odsutnih, ali mogućih budućnosti.

Takva antropologija, kako to kaže Kohn, ne počinje s različitostima, drugosti (ma) ili nemjerljivosti, ali niti s intrinzičnom sličnosti. Počinje sa sličnosti s “misli-koja-miruje” (*thought-at-rest*), sličnosti koja još uvijek ne primjećuje eventualne različitosti koje bi mogle razoriti tu nalikost (među svim živim bićima).

Takva bi se antropologija, nada se autor, mogla otvoriti novim navikama života (pahuljicama koje zauzimaju oblike kristala, virovima u vodi...) te antropologiji općega, jer u svojim nastojanjima pokušava entitet “mi” postaviti nad ograničenja individualnih tijela, vrsta pa čak i postojanja u sadašnjosti.

Jedna od prednosti antropologa, rekao je Kohn u intervjuu za portal *Savage Minds* (2014), jest to da misle sa svijetom. Njegov rad obilježen je etnografskih istraživanjem koje je kasnije utjecalo na postavljanje pitanja koja u svome djelu otvara, a interes za ljudsko-animalne odnose u biotopu tropske šume doveo ga je do područja “zaokreta vrsta” (“multi-vrsnog zaokreta”); drugim riječima – interes za određene fenomene kao da se uklopio u suvremene, aktualne i “vruće” antropološke i kulturološke debate.

Antropologija stoga ima nevjerovatnu sposobnost anticipiranja problema čovječanstva i prirode (svijeta) koja nas okružuje, gotovo poput “trendseterice”. Ukoliko je potka antropološkog djelovanja slična onoj pjesničkoj – antropolozi su, baš kao i pjesnici, “vječno čuđenje u svijetu” – nije neobična slučajnost da upravo ona anticipira aktualne probleme i prije nego što postanu politička, ekonomska i teorijska aktualnost: dovoljno je samo promatrati i oslušivati izranjajuće pravilnosti i strukture *longe dureé* na koje se neprestano slažu slojevi novih struktura (kolonijalizma, modernizma, kapitalizma, posthumanizma...).

Knjiga *How Forests Think: Toward an Anthropology Beyond the Human* rezultat je dugogodišnjega praktičnog rada i terenskog istraživanja koje je urodilo pokušajem objašnjavanja tog bivanja u svijetu (u jednom od biološki najkompleksnijih njegovih dijelova), ali nije tipična (“samo”) etnografija. Iako iz antropologije polazi, u svom ključnom trenutku kritizira njene temeljne koncepte kako bi pokušala pokazati da nisu svi oblici predstavljanja (reprezentacije) jezični i simbolički. Semioza je karakteristika svog života.

Utoliko je rad Eduarda Kohna ilustracija (paradigma?) sve prisutnije pozicije antropologa da tumači, ali i angažirano etički djeluje, u vremenu antropocena koje je obilježeno najsnažnijim utjecajem čovjeka na prirodu koja ga okružuje, ali i najsnažnijem kritiziranju zbog tog utjecaja. Čovjek više ne smije stajati usamljen u središtu antropološkog proučavanja niti kultura smije ostati klupko relacija koje nije moguće proširiti na relacijske odnose drugih živih bića koja su u neprekidnom međuodnosu s nama, ali postoje i samostalno – neovisno o našoj misli, reprezentaciji i postvarivanju.

Lidija Bernardić

Lidija Nikočević, Zvončari i njihovi odjeci,
Naklada Kvarner, Institut za etnologiju i fol-
kloristiku, Etnografski muzej Istre/Museo
etnografico dell'Istria, Novi Vinodolski, Za-
greb, Pazin 2014., 377 str.

Nedvojbeno se radi o dosad najpotpunijoj studiji zvončara i suvremenih pokladnih običaja u Kastavštini. Dugotrajnost i iscrpnost autoričina istraživanja reflektira se i u istraživačkoj poziciji te metodama: teorijski pristup uspješno uključuje ne samo dinamiku pokladnih običaja, već i mijene etnoloških, kulturnoantropoloških i humanističkih paradigmi proteklih desetljeća – time se ostvaruju mnogostrukost i širina interpretacije. Velika je vrijednost knjige i u podrobnom (pritom dijakronijskom) opisu tipova zvončarskih skupina, glavnih karakteristika opreme, zvona, maski i oglavlja, odjeće te rekvizita. Nikočević popisuje i opisuje zvončarske grupe u prostoru i vremenu, promatra njihove ophode i posebnosti. Tu su Rukavački, Zvonejski, Brežanski i Mučićevi zvončari, zatim zvončari Vlahovog Brega i Korenskog, Frlanski zvončari pa Brgujski, Leprinački, Žejanski i Munski, Lipajski, Halubajski i Zametski zvončari, Grobnički dondolaši i Kukuljanski zvončari. Posebno treba istaknuti autoričin senzibilitet za pomno praćenje promjena u pokladnim običajima: za probne ophode i nove rute, za nastajanje i nestajanje zvončarskih grupa (poput Rubeških zvončara). Pred nama je mala zvončarska povijest u proteklih stotinjak godina. Takvo što je bilo donedavno nezamislivo: neuvjerljiva binarna opreka idealizirane drevnosti i tobože degradirane suvremenosti zvončara najzad je posve opravdano ustupila mjesto mnogo uvjerljivijem fluidnom kontinuitetu mijene običaja u povijesnom procesu. Monografija je nastala na temelju autoričina intenzivnog terenskog istraživanja koje je započelo još 1983. godine, a nastavlja se i danas. Sličnosti i razlike zvončarskih skupina neumorna je etnologinja uspjela zahvatiti u povijesnoj vizuri društvenog konteksta običaja, prikazujući višedesetljetnu dinamiku odnosa među grupama i unutar lokalnih zajednica. Dakako, potpunost etnografske deskripcije uvijek će ostati nedostižnim idealom, ali pronicljivim kombiniranjem ponavljano promatranja, snimanja i sudjelovanja u izvedbama s iskazima sudionika Nikočević je prikupila relevantnu vlastitu građu. Ti su joj podatci, uz kritičku analizu ranije objavljenih tekstova, filmova, fotografske i video građe te rukopisa, omogućili dosad najpotpuniju interpretaciju zvončarskih običaja. Važna odlika njezine interpretacije jest kontinuirano propitivanje vlastite istraživačke pozicije. Ono nije tek deklarativno, već je inherentno promišljenom tumačenju značenja običaja, transformacija, promjenjive kontekstualnosti, interakcija s drugima i simboličkih granica, reprezentativnosti, re/tradicionalizacije te drugih bitnih tematskih žarišta ove opsežne studije. Na teorijskom planu to se propitivanje reflektira kao pomalo eklektična oscilacija, naizmjenično variranje povijesnih etnologijskih, antropologijskih i humanističkih pristupa u kreativnom interpretativnom provjeravanju (iskustveno sazda-

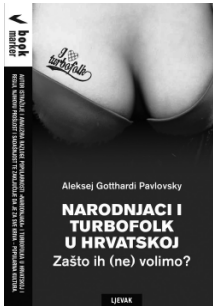
ne) tipologije zvončarskih grupa. Naime, autorica tipologiju pragmatično temelji na izgledu zvončara i njihove opreme, uzimajući u obzir značajke ophoda i zemljopisni smještaj, a višestrukost teorijskih vizura pomaže joj u tumačenju dosad neprimijećenih aspekata običaja i društvenog konteksta – poput strukturiranja hijerarhije među zvončarskim grupama, socijalne dinamike pojedinih lokaliteta, kohezivnih momenata muškoga druženja ili uloge zabave i opuštanja u iščitavanju društvenih mreža na prostorima zvončarskih ophoda. U dijelu knjige koji se bavi tjelesnošću Nikočević piše o krvi, dobi, rodu i spolu oslanjajući se na recentnije antropološke i humanističke pristupe rodnoj problematici i emocijama, analizira kompleksan odnos konstrukcije muškog rodnog identiteta i ženske perspektive unutar običaja. Posebno razmatra raznolike aspekte kategorija vremena i prostora unutar zvončarskih (i šire pokladnih) običaja. Zamjećuje važnu ulogu zvončara u “mentalnom mapiranju Kastavštine” i obližnjih područja, zaključujući da oni simboliziraju lokalni kulturni identitet i postaju elitnim (pa i oficijalnim) predstavnicima zavičajne kulture. Raščlanjuje administrativne (organizacijske) posljedice te reprezentativne funkcije zvončara, a u završnome dijelu monografije razmatra pokladne običaje Kastavštine u suvremenome globalnom kontekstu te rezimira vlastita istraživačka iskustva i rezultate.

Zaključimo: premda se Lidija Nikočević u tekstu poziva na pojam “izum tradicije” (*invention of tradition*) Erica Hobsbawma, moglo bi se s posve opravdano tvrditi da ona taj pojam svojom analizom male zvončarske povijesti u ovoj knjizi bitno reinterpretira – ili čak argumentirano u praksi pobija – iako možda ni sama nije toga u potpunosti svjesna. Naime, marksistički povjesničar Hobsbawm izmišljanje tradicije ipak vidi kao pomalo mehaničku revoluciju, *zamjenu* stare tradicije novom, a ne kao kontinuiranu reinterpretacijsku evoluciju: invenciju *unutar* tradicije, što je po prirodi stvari zapravo jedini način postojanja (života) tradicije u povijesnom procesu. Drugim riječima, Hobsbawm primjećuje dinamiku tradicije, uočava pojavu novih oblika i nestajanje starih, ali i dalje neravnopravno valorizira stare i nove oblike, tretira nove oblike kao surogate “pravih” tradicija koje su u promijenjenom društvenom kontekstu napuštene. Lidija Nikočević dijakronijskom raščlambom pokladnih običaja u Kastavštini (i šire) detaljno prati invenciju *unutar* tradicije (promjene oblika, nove zvončarske grupe itd.) i to je nesumnjivo važan znanstveni doprinos ove knjige. Ipak, kao da autoričina interpretacija nije posve odlučno na tragu dosega vlastite deskripcije. Jesu li preostale vrijednosne dvojbe danak “insajderskoj” poziciji, utjecaju kazivača koji su uvijek skloni favorizirati (pa i izmišljati) starinu? Je li kulturnopovijesna orijentacija etnologije previše utjecala na sve nas? Možda je problem i u zloglasnim dvjema kulturama – u neizbježnom patronizirajućem položaju “eksperta”, u potrazi za nemogućim “objektivnim” ili vjerodostojnim kriterijima prema kojima se u globalnoj kupoprodajnoj kataklizmi sad već masovno izdaju utješne političke nagrade: kompetitivne diplome lokalnog i nacionalnog ponosa, groteskne Schindlerove liste “zaštićenih” krhotina takozvane nematerijalne kulturne baštine čovječanstva...

Bilo kako bilo, važna značajka i prednost knjige jest oprez u tumačenju i zaključivanju. To se pokazuje posebno dobrodošlim i uspješnim u drugome, glavnom dijelu monografije, od petoga poglavlja nadalje. Tu interpretacija tjelesnih, vremenskih, teritorijalnih, organizacijskih i globalizacijskih aspekata suvremenih pokladnih

običaja Kastavštine uvelike uključuje mišljenja sudionika i drugih lokalnih nositelja tradicije. Navedeni iskazi iz mnogih snimljenih razgovora poslužili su autorici kao temelj za promišljanje i vrlo aktualnu znanstvenu raspravu, dakako adekvatno potkrijepljenu navođenjem relevantne literature. Time je ostvarena reprezentativnost monografije: na prikladan je način osvjetljena mnogostrukost konteksta iz naslova. Postignuto višeglasje čini knjigu Lidije Nikočević dragocjenim (i za raznovrsnu publiku zanimljivim) dokumentom novije karnevalske povijesti u riječkoj okolini, ali istodobno naznačuje i nove mogućnosti humanističkih i društvenih istraživanja.

Ivan Lozica

Aleksej Gotthardi Pavlovsky, Narodnjaci i turbofolk u Hrvatskoj – Zašto ih (ne) volimo? Naklada Ljevak, Zagreb 2014., 412 str.

Narodnjaci i turbofolk u Hrvatskoj – Zašto ih (ne) volimo?, prva autorska knjiga etnologa i kulturnog antropologa, televizijskog novinara i urednika Alekseja Gotthardija Pavlovskog istražuje razloge popularnosti “narodnjaka” i turbofolka, glazbenih žanrova čiji se glazbeni interesi i praksa formiraju sukladno popularno-kulturnim glazbenim uzorima i procesima popularne kulture. Sveprisutan fenomen “glazbene supkulture” autor analizira kroz njezine začetke i razvoj u regiji (Srbija, BiH) te refleksije na području Hrvatske. Spomenute glazbene žanrove autor promatra kao proizvode popularne kulture (“kulture artefakte”) u potrošačkom društvu nastale strategijama stvaranja, plasiranja i populariziranja, koje definira kroz procese “prezentacije, proizvodnje, konzumacije, identiteta i regulacije”. Unatoč činjenici da su spomenuti procesi logični razvoj popularno-glazbene scene i da njegova prisutnost u (javnoj) glazbenoj praksi nije prolazan hir, turbofolk u Hrvatskoj i dalje izaziva čuđenje i neprihvaćanje službenog javnog mnijenja što uvelike naglašava kompleksnost i problematičnost samog istraživanja. Upravo zato je zanimljiva pozicija samog autora – djelatnika javne televizije koji u svojstvu urednika kreira dokumentarni serijal istoimenog naslova. Tijekom 2006. i 2007. zajedno s televizijskom ekipom istražuje i snima na lokalitetima u Hrvatskoj, Srbiji (Beograd) i Njemačkoj (München). Snimljeni materijal (metoda kvalitativnih intervjuja) poslužio mu je kao građa za obranjenu doktorsku disertaciju te naposljetku i knjigu. Iskazi različitih sugovornika koje je urednik Pavlovsky kamerom sakupljao, radeći na serijalu, u konačnici okupiraju značajan dio knjige.

O prisutnosti turbofolka u Hrvatskoj intervjuirao je brojne konzumente različite dobi, spola i društvenog položaja (u Podravini, Slavoniji, Istri, Hrvatskom primorju,

u Dalmaciji, u Zagrebu i njegovoj okolici), brojne izvođačke zvijezde turbofolka, vlasnike narodnjačkih klubova, lokalne političare. Isto tako, autor je intervjuirao stručnjake – glazbene kritičare, diskografe, novinare, radijske i TV urednike, kolege znanstvenike. Kazivači u njegovim istraživanjima govore o različitim aspektima te kulture; definiraju terminologiju, objašnjavaju glazbene afinitete, opisuju atmosferu u narodnjačkim klubovima, komentiraju veze kriminala i turbofolka. Ta “svjedočanstva” autor navodi kao potvrdu svojih zaključaka izbjegavajući tako stereotipna razmišljanja koja su redovito vezana za tu vrstu glazbe. Analiziranu građu stavlja u odnos s teorijom popularne kulture, načinima i procesima funkcioniranja popularne kulture te potkrepljuje etnomuzikološkom literaturom koja se bavi tim fenomenom, mada pritom i previđa neka od temeljnih djela (npr. *Neo folk kultura* autorice Milene Dragičević Šešić). Ono što se generalno može iščitati je neutralnost ili pozitivnost (bez “konstruktivne kritike”) naspram istraživanog, mada autor u samom koncipiranju pitanja podrazumijeva stereotipno, negativno viđenje istraživanog glazbenog fenomena. U tom smislu, zanimljiva bi bila komparativna studija s političkim dokumentarnim serijalom *Sav taj folk* u produkciji televizije B92 (autora Radovana Kupresa), koji se bavi fenomenom nastanka, prema mnogima osporavanog i “umjetnički nevrijednog”, glazbenog pravca turbofolka na prostoru Srbije i bivše Jugoslavije.

U uvodnim razmatranjima Pavlovsky pokušava definirati pojmovnik temeljnih definicija koje se odnose na glazbu koja je prethodila i koja prati fenomen turbofolka. “Tradicijska ili folklorna”, “narodna”, “popularna (zabavna)”, “izvorna vs. novokomponovana” neki su od vječitih prijevora koje do danas nismo uspjeli precizno definirati. Prema njemu, problem kod imenovanja glazbenih žanrova nastao je zbog činjenice da terminologija nije primjereno pratila društvene promjene – začeci popularne kulture sežu u vrijeme dominacije tradicijske kulture, da bi se dogodilo i obrnuto: dominacija popularne kulture s prežicima tradicijske (Čolović). Stoga, autor predlaže razlikovanje pojmova “tradicijska vs. popularna” (pritom odbacujući termin “narodna”). I tu se autor služi nizom citata svojih kazivača kako bi potvrdio svoja razmišljanja o gotovo nemogućem poslu definiranja brojnih kovanica (pluralitet ukusa) kojima se glazba individualno poima.

Da bi pojasnio navedene termine, autor kronološki predstavlja povijesni razvoj glazbene scene koja je uvjetovala nastanak turbofolka. Kronologija događanja od 1926. (citat Đorđević) preko razvoja Radio Beograda (utemeljenog 1929.) spominje niz prijelomnih momenata nastanka novokomponirane narodne muzike, prethodnice turbofolka. Godinu 1963. i utemeljenje festivala Ilidža, 1964. i uspjeha Lepe Lukić (“Kraj izvora dva putića” – stihovi ispjevani na “narodnu”), u 1980-ima izuzetne uloge lika Lepe Brene kao i iskorake Hanke Paldum u suradnji s rock-glazbenicima, “izlete” sastava popularne i rock-glazbe s novokomponiranim i tradicijskim izričajima autor ilustrira paralelnim događanjima u Hrvatskoj (Huljić, Severina). Zanimljiv detalj tog dijela knjige predstavlja svjedočenje o izuzetno važnoj ulozi zagrebačkog Jugotona (Croatia Records), koji je tada najaktivnije sudjelovao u promoviranju komercijalne diskografske ponude te tako izravno stvarao tadašnje estradne zvijezde, lidere novokomponirane glazbe. Na cijelom prostoru narodna/novokomponirana glazba se mijenjala i evoluirala pod utjecajem popa, a istodobno i pop pod utjecajem novokomponirane glazbene scene. Uz navedeno, autor se nastoji zadržati na glazbenim procesima kojima je glazbena izvedba kreirana i konstruirana – od citata tradicijske

pjesme do obrada, improvizacija i stilizacije; od tradicijskog orkestra, dominacije harmonike, “elektrificiranog” orkestra do simpliranog elektronskog zvuka.

Poput Ivane Kronje, početak turbofolka Pavlovsky fiksira pojavom videospota za pjesmu “Dvesta na sat” autora Ivana Gavrilovića, vežući ga uz “kovanicu” koju je smislio crnogorski glazbenik Rambo Amadeus. Temeljem navedene kronologije moguće je zaključiti da “narodnjaci”, a kasnije i turbofolk u potpunosti funkcioniraju prema temeljnim principima “komercijalne/popularne” glazbe kako u Hrvatskoj tako i bilo gdje u svijetu. Toj tvrdnji u prilog bi poslužila komparacija sa sličnim svjetskim glazbenim fenomenima (“od Kazablanke do Džakarte i od Tirane do Tihuane”) poput bugarske čalgije, rumunjske *manea*, punjabske *bhangre*, alžirskog *raijsa*: “od kiča u spotovima, preko imidža izvođača, do promovisanja životnog stila” (Ćirjaković 2004).

U dijelu knjige “Opis fenomena u Hrvatskoj” autor svojom “građom” potkrepljuje tvrdnje da se turbofolk konzumira svugdje u Hrvatskoj, ali i u dijaspori: sluša (i pleše) u diskotekama, u kafićima ili uživo svira u kafanama/restoranima, na privatnim zabavama i raznim obiteljskim proslavama. Publika koju spominje je heterogena (seoska i gradska), različite životne dobi kao i profesionalnih orijentacija. I tu se autor suprotstavlja (ali djelomično i potvrđuje) stereotipovima o manekenkama, nogometašima i kriminalcima, o “drugima” (Bosanci) koji redovno “idu” na “narodnjake”, o nasilju i pretjeranom konzumiranju alkohola (lomljenje čaša). Definiirajući turbofolk kao glazbu za opuštanje i ples (rjeđe samo slušanje), nastoji potvrditi tvrdnju o nemogućnosti sažimanja u isti rodni, dobni, društveni ili nacionalni kontekst. Društvenu kritiku te glazbe u Hrvatskoj simplificira kroz trodijelni prototip. Prvi se odnosi na stereotipove o glazbi (“loše i jeftine pjesme bez ikakvih umjetničkih vrijednosti”), drugi na stereotipove o publici (“glazba koju slušaju ‘primitivci’ nasilnici i kriminalci, uz konzumiranje velikih količina alkohola, incidentne situacije, nasilje i pokazivanje moći – nogometaši, tajkuni...”), dok je treći “nacionalni” stereotip (“srpska glazba, a znamo što su nam napravili, zabranjeno je voće za mlade koje je zbog toga i slušaju”). Sve navedeno autor neutralizira brojnim izjavama svojih kazivača koji nepristrano govore o turbofolku kao jednoj glazbenoj vrsti u kojoj uživaju, o glazbi ravnopravnoj s brojnim popularnim i manje popularnim glazbenim pravcima. Izdvojio bih jedan zanimljiv moment tog dijela knjige, autoetnografiju samoga autora koji (već u uvodu) navještava da nije ljubitelj te glazbe, a prema tome je nije ni zamjećivao, iako je evidentno bila dio njegova glazbenog okružja. U tom smislu, navodi podskupine mikro(glazbene)scene iz svoje mladosti u Rijeci (“šminkeri, frikovi pankeri i zemljaci”) te zaključuje kako je svaka od tih skupina imala i svoju glazbu koju je smatrala boljom, dominantnijom od drugih glazbi.

Komercijalnost je dimenzija turbofolka koja je, prema Pavlovskom, bila presudan čin u prihvaćanju istočnjačkih “zahvata” u hrvatsku popularnu glazbu koja je izrodila čitav niz hibridnih žanrova i scena koje se u Hrvatskoj zajedničkim imenom nazivaju “narodne” – od Hrašćanskih čestitara (termin: “katolički narodnjak”) do Vladimira Škareca, od Duška Kuljiša do Siniše Vuće, Vesne Pezo i Brkova. Osnovna je razlika samo u činjenici da su te pjesme nastale na teritoriju Hrvatske, ali su glazbenostilski izvrsne kopije stila novokomponirane narodne glazbe ili turbofolka u Srbiji, što navodi na zaključak da su “narodnjaci” u Hrvatskoj postali popularni zahvaljujući postojećoj srpskoj inačici, a ne obrnuto.

Zaključci i rezultati tako analitički postavljene baze postojeće stereotipove normaliziraju, razbijajući uhodane klišeje poput onih da je sve to “primitivno”, “neukusno”, “istočnjačko”, “srpsko”, “balkansko”, “kič”, “šund”. Industrijalizacija i urbanizacija ubrzale su procese nastanka popularne kulture (“stvorile *polutana* čovjeka koji je izgubio vezu sa svojom lokalnom tradicijom i počeo konzumirati bezvrijedne globalne sadržaje”) te tako pogodovale razvitku brojnih glazbenih pravaca od kojih je turbofolk danas jedan od prisutnijih. U konačnici, i ta glazba ovisi o *stručnjacima* koji će je proizvesti, prodavati putem medija i *konzumentima* koji će je konzumirati.

Joško Čaleta

Suzana Marjanić, Kronotop hrvatskoga performansa. Od Travelera do danas, Udruga Bijeli val, Institut za etnologiju i folkloristiku, Školska knjiga, Zagreb 2014., 2008 str.

Područje performansa već dugo nije nepoznanica u kulturnom kanonu. Osvojilo je mnoga institucionalna uporišta, nakon što je uspješno afirmiralo nove prostore za izvedbu, primjerice, izvodeći umjetnost na ulice, ostvarujući time povijesno obećanje takozvanih povijesnih avangardi. Uvlačeći i osviještene gledatelje i slučajne prolaznike u neponovljiv čin kreacije, istodobno šireći i urušavajući granice umjetničkog stvaralaštva te unutarnje granice među pojedinim medijima, logika performansa onemogućuje čvrsto razgraničenje između, primjerice, kolaža, fotografija, filmova ili performansa istog umjetnika (ili iste umjetničke skupine), pa se o mnogim njegovim protagonistima pisalo i iz filmske i iz fotografske i iz likovnjačke perspektive. Pa ipak, mnogo toga o performansu u Hrvatskoj nije nam dovoljno poznato, niti nam je dovoljno dostupno.

Heterogeno područje performansa širilo se i na “trulom zapadu” i na socijalističkom istoku (premda socijalistička, Jugoslavija, doduše, nije baš bila najbolji primjer Istoka Evrope), rušeći mnoga politička i razna druga pravila dominantne kulture i običaje javnog iskazivanja, stvarajući centre i u takozvanoj provinciji, odnosno u regijama izvan glavnoga grada. Nezaobilazan i fleksibilan, performans se, primjerice, infiltrirao čak i u cjelovečernje filmove autora kao što su Zoran Tadić, Slobodan Šijan, Ante Peterlić ili Dušan Makavejev, a performansi i akcije utjecali su i na brojne druge umjetničke pravce, što je kristalno jasno kada se pogleda čime su se sve bavili autori i grupe obrađeni u *Kronotopu hrvatskoga performansa: od Travelera do danas* Suzane Marjanić.

O naznačenim temama izvedbene i konceptualne umjetnosti te o performansu, dakle, i u nas se pisalo, no nipošto se ne može reći da se pisalo dovoljno. Pojedine su

studije i analize, pa i pokoja knjiga o fenomenima izvedbe, dakako, dobrodošle, no sada je već performans toliko razvijena djelatnost i ima toliku tradiciju da nam, pogotovo zbog mladih i novih gledatelja i čitatelja, nužno trebaju i velike, sveobuhvatne sistematizacije. Dakako, čin izvedbe, i kada se zahvati kamerama i drugim oruđima zapisivanja, ne može se uistinu sačuvati, on nepovratno ostaje u sve daljoj i daljoj prošlosti, pa se u proučavanju izvedbenih umjetnosti nužnost pisanja, nužnost što opsežnijeg i detaljnijeg bilježenja i analiziranja, nameće čak i više nego u proučavanju većine drugih umjetnosti.

No, kako sistematizirati znanja o takvim, kako se katkada i danas kaže, novim umjetnostima kao što je performans, bogatim i kompleksnim, kritičnim prema starim pravilima stvaralaštva i komunikacije, a k tome nastalim u vremenu itekako skeptičnom prema sistematizacijama? Više je mogućih načina, a jedan je (možda najbolji) svakako i pristup vidljiv u *Kronotopu hrvatskoga performansa* – pisanje fleksibilne, aspektualne enciklopedije, borgesovskog kompendija znanja u kojem će biti povezani složeni, intermedijski i multimedijški fenomeni obuhvaćeni idejom i poetikom performansa. Naravno, takva knjiga ne nastaje preko noći, to znači da mora biti riječ o višegodišnjem, posvećenom i marljivom radu autora (ili grupe autora), radu koji ne može nikada biti gotov, ali time nije manje važan. Metodološko i ostalo znanje takvog autora, naravno, mora biti veoma široko i otvoreno, teatrologinja i antropologinja Suzana Marjanić, evidentno, prava je osoba za takvu zadaću, za takvo pisanje i ova je knjiga očita kruna veoma ozbiljnog i dugotrajnog rada na ocrtavanju obrisa hrvatskog performansa.

Kronotop hrvatskoga performansa, najkraće rečeno, kapitalno je ostvarenje. Zanimljivo, podjela na tri knjige zasnovana je na količini materijala (fizička ograničenja medija knjige), ne na tri cjeline koje bi se logično razlagale u triptih, pa se tako poglavlje o Vlasti Delimar nastavlja sa zadnjih stranica preko korica prve knjige na korice druge knjige i potom na njene prve stranice. Strogo gledano, riječ je o jednoj knjizi, a radi lakše preglednosti (i fizičke razdvojenosti triju dijelova složenih u lijepoj kutiji) govorit ću o trima knjigama. A, s obzirom na bogatstvo i prekretničku vrijednost ovog izdanja, važnim mi se čini pobrojati što se sve u njemu može naći. U knjizi su, naime, obuhvaćene i teorijske odrednice i aspektualni elementi i regionalne odrednice i doprinos ključnih osoba u području performansa u Hrvatskoj. Taj je pristup svakako nedostojan kreativnosti ove knjige, no čini mi se korisnim u fazi njene promocije zainteresiranoj javnosti.

Prva knjiga, tako, započinje predgovorima filozofa Žarka Paića (“Performativno-konceptualni obrat suvremene umjetnosti”), povjesničara umjetnosti Miška Šuvakovića (“Performans umjetnosti”) i same autorice, Suzane Marjanić (“Uvod ili što se može očekivati od ove knjige ‘izvedbenih’ ideja o performansu”), u kojima se obrazlažu i smisao performativne i konceptualne umjetnosti i koncept knjige. Lakšem snalaženju u knjizi i fenomenu performansa u povijesnom kontekstu služi i veoma koristan grafički prikaz povijesnih fenomena “Kronotopska lenta ili o (ne) mogućnosti povijesnoga slijeda: pregled ili teorijska sabotaža”.

Dakako, sam pojam kronotopa u svojim bahtinovskim uzorima opisuje spoj vremenske i prostorne komponente (u književnosti i drugdje), pa je stoga veoma dobro iskorišten u ovom kontekstu – performans ima svoj kronotop kao što možemo reći da su ga imali srednjovjekovni misteriji i prikazanja, karneval ili cirkuske predstave

u različitim fazama povijesti. Nakon “kronotopske lente” slijedi prvo poglavlje *Kronotopa* “Performans i kinizam i/ili izvedbena linija otpora”, u kojem Marjanić obrazlaže okvire svojeg autorskog, veoma utemeljenog, širokog i sintetskog shvaćanja performansa, uz prve razgovore s najvažnijim protagonistima tih gibanja (zastupljeni su, u različitim kombinacijama, Damir Bartol Indoš, Vilim Matula, Irma Omerzo, Roy Ashis, Silvio Vujičić, Dubravko Lapaine, Frane Rogić, Borut Šeparović, Boris Bakal, Alen i Nenad Sinkauz). Drugo poglavlje, “Zenitističke večernje i dadaističke provokacije kao prvi hrvatski (teorijski) performansi”, značajno je prvenstveno zbog pametnog i potrebnog kontekstualiziranja hrvatskog performansa u lokalne tradicije evropskih avangardnih tendencija, a standardni dio poglavlja s razgovorima donosi viđenja Branimira Donata (jednog od većih poznavatelja avangarde u Hrvatskoj), Borisa Vrge i Gorana Lišnjića.

Treće poglavlje, “Zagreb kao izvedbena platforma akcija, interakcija i reakcija”, historiografski obrazlaže izvedbene oblike u Zagrebu, locirane u različitim galerijskim, grupnim i ostalim kontekstima, donoseći i uobičajeno lucidan analitički pregled i razgovore s veoma širokim rasponom sudionika scene. Tu su, u različitim kombinacijama (kao dio grupe ili samostalno), intervjuirani Oliver Frljić, Boris Čeko, Željko Jerman, Zlatko Kopljar, Vlado Martek, Mario Kovač, Marijana Stanić, Marijan Molnar, Bojan Gagić, Goran Borojević, Darko Ljubić, Mladen Stilinović, Goran Trbuljak, Davor Butković, Pavle Vranjican, Vladimir Gudac, Jadranka Vinterhaler, Boris Bučan, Ivan Ladislav Galeta, Željko Kipke, Željko Borčić, Boris Demur, Vesna Janković, Marko Strpić, Nena i Braco Dimitrijević te Nikolina Majdak.

Četvrtim poglavljem započinje serija detaljnih portreta najvažnijih osoba, aspekata, grupa i akcija za povijest hrvatskog performansa, izbor smjerokaza za razumijevanje labirinta, a prvo takvo poglavlje (nipošto iznenađujuće) pripada Antoniju G. Laueru, odnosno Tomislavu Gotovcu. Naslovljeno je “Antonio G. Lauer ili ‘Ja sam usamljeni nosorog. HATARI!’” i u njemu Suzana Marjanić, kao veoma upućen i kompetentan tumač, pristupa Gotovčevom radu i u izvedbama, a u sekciju razgovora uvršteni su sam Gotovac, ali i njegovi suradnici te članovi obitelji – Marijan Špoljar, Hrvoje Šercar, Sarah Gotovac, Zora Cazi-Gotovac i Darko Šimičić. Gotovac zaslužuje posebno poglavlje u ovoj knjizi i bogatstvom opusa i utjecajem i činjenicama povijesnog konteksta. Iduće je poglavlje *Kronotopa* posvećeno ženskoj energiji koja se u prostoru performansa u Hrvatskoj itekako afirmirala, potpuno promijenivši kulturalne i rodovske parametre iz ranijih izvedbenih ili likovnih žanrova i institucija. Nakon pregledno-analitičkog dijela poglavlja slijedi, dakako, dio s intervjuima, gdje su objavljeni (opet u različitim kombinacijama) autoričini razgovori s Vlastom Delimar, Milanom Božićem, Sanjom Iveković, Vlastom Žanić, Ivanom Popović, Ksenijom Kordić, Tanjom Dabo, Dunjom Knebl, Kristinom Leko, Milijanom Babić, Anom Franjić, Majom Kovač, Ksenijom Turčić i Glorijom Oreb.

U tom poglavlju, usred samostalnog razgovora s Vlastom Delimar (prvi razgovor u tom poglavlju je zajednički s bliskim suradnicima Delimar i Božićem), započinje i druga knjiga *Kronotopa hrvatskoga performansa* Suzane Marjanić, u kojoj se dovršava poglavlje o ženskom aspektu stvaralaštva, nakon čega slijedi šesto poglavlje o fenomenu Kugle, pod nazivom “Kugla glumište vs. Indoševa Kugla ili tzv. meka i tvrda frakcija”. Tu su, nakon interpretativnog dijela poglavlja, intervjuirani, dakako, sam Damir Bartol Indoš (u više navrata i posebno opsežno), potom Branko Sušac,

Nebojša Borojević, Anica Vlašić-Anić, Zlatko Burić, Emil Matešić, Tanja Vrvilo, Željko Zorica i Udarna grupa Poskok. U skladu s već spominjanom regionalnom razgrana-tošću knjige, iduće, sedmo poglavlje započinje mali put po centrima performansa u Hrvatskoj. "Akcijski mitoslov ili o intervencionističkim korekcijama: *Crveni, zeleni, Crni, Žuti Peristil*" bavi se poviješću performansa u Splitu, često usidrenih oko mit-skog prostora Peristila, ali prisutnih i u širem okružju toga grada, uz intervju s Vla-dimirom Dodigom Trokutom, Sinišom Labrovićem, Zlatanom Dumanićem, Ivicom Jakšićem Pukom, Igorom Grubićem, Antom Kuštrom, Petrom Grimanijem, Markom Markovićem, Sandrom Sterle, Hrvojem Cokarićem, Borisom Šitumom, Frankom Bušićem, Alemkom Đivoje te Željkom Barišićem.

Određenom manom organizacije knjige moglo bi se nazvati to što nije, zbog lak-šeg snalaženja čitatelja, posebno označen taj regionalni dio knjige (odnosno, što nije i više drugih poglavlja sličnog usmjerenja okupljeno u veće cjeline). Osmo poglavlje, "Dubrovačka scena performansa: od Lazareta do Rodiona" nastavlja s pokrivanjem centara performansa u Hrvatskoj, a u njemu su intervjuirani Slaven Tolj, Božidar Jurjević, Rodion – Stjepan Grbić, Kristian Al-Droubi, Boris Kadin, Pasko Burđelez i Ervin Babić. U devetom je poglavlju, pak, na dnevnom redu Istra, pod naslovom "Performerska Istra ili rad-koncept i rad činjenica", a iz te su veoma žive scene in-tervjuirani Josip Ivančić Pino, Tatjana Tomić, Xena L. Županić, Dean Zahtila, David Belas, Iva Đorđević, Šikuti Machine, Refik Saliji Fiko, Darko Brajković Đepeto Njapo, Tomislav Brajnović, Robert Sošić, David Belas, Noel Šuran i Zoran Todorović Todor.

Napokon, treća knjiga *Kronotopa hrvatskoga performansa* započinje desetim poglavljem, posvećenim performerskim zbivanjima u Rijeci, pod naslovom "Deset godina M.M.C.-a Palach: povijest, praksa i teorija riječke performerske i akcionistič-ke scene", s očekivanim isticanjem važnosti kluba Palach. U poglavlju su intervjuirani Damir Čargonja Čarli, Krešo Mustać, Branko Cerovac, Damir Stojnić, Krešo Kovačićek, Neda Šimić-Božinović, Damir Martinović Mrle, Sven Stilinović, Tajči Čekada, Zlatko Kutnjak, Zoran Štajdohar Zoff, Davor Dundara, Predrag Kraljević Kralj, Marija Štrajh, Marina Jurjević i Nemanja Cvijanović. Jedanaesto poglavlje bavi se sasvim drugim kutkom Republike Hrvatske, onim najistočnijim, pod naslovom "Melankolija provin-cije ili o bivšoj baranjskoj i sadašnjoj osječkoj performerskoj sceni" – iz tog su kruga intervjuirani Kata Mijatović, Zoran Pavelić, Ivan Faktor, Boris Šincek, Spartak Dulić, Dragomir Križić, Ivan Šeremet, Stjepan Pete File, Ivan Glišić i Branko Kostelnik. Dvanaestim poglavljem, "Varaždinska scena performansa ili Dan/i hrvatskoga per-formansa" završava, nazovimo ga tako, regionalistički dio knjige, a ovdje su vođeni razgovori s Ivanom Mesekom, Vlatkom Vincekom, Darwinom Butkovićem, Alenom Novoselcem i Lukom Bunićem.

Preostala područja i poglavlja knjige bave se fenomenima možda najvažnijim za novije razdoblje, ocrtavajući veoma dobro parametre suvremenog performansa. U trinaestom poglavlju "'Re-performans' kao *re-enactment*, *re-construction*, *re-playing* i *re-doing*: ili o tome kako 'čovjek ne može dva puta napraviti samoubojstvo'" knjiga se bavi (postmodernom?) praksom ponavljanja neponovljivog performansa, a dio s razgovorima obuhvaća Marijana Crtalića, Josipa Zankija, Boženu Končić Badurina, Olivera Frljića, Tomislava Gotovca i Marija Kovača.¹ Četrnaesto poglavlje "Akcion-

¹ Neka mi bude dopušteno spomenuti kako sam prije nekoliko godina bio prilično zbunjen kao slučajan prolaznik, vidjevši mladog Tomislava Gotovca kako gol trči Zagrebom, u vrijeme kada je Gotovac

stički intervencionizam ili akcije, akcije-objekti i izložbe-akcije” obuhvaća opis rada i razgovore s Oliverom Frlićem, Božidarom Katićem, Daliborom Martinisom, Sinišom Labrovićem, Marijanom Crtačićem i Markom Markovićem, a petnaesto poglavlje “Izvedba protesta ili jedina realna opcija – generalni štrajk” osobito snažno otvara scenu performansa prema dihotomijama presijecanja performansa (i akcije) s izravnim metodom političkog i drugog javnog djelovanja, pri čemu se ambivalencija i paradoksi pozicije tako shvaćene izvedbe mogu smatrati paradigmatiskima za čitavo područje obrađeno u knjizi. Rekao bih stoga da ovo poglavlje nije samo zadnje, nego je u određenom smislu i zaključno. U ovom se poglavlju razgovara sa Silvijom Jurančić, Kornelom Šeperom, grupom MASA iz Splita, Aleksandrom Battistom Ilićem te Ivanom Keser Battista.

Knjiga još sadrži “Zahvalu”, opsežan popis literature te “Indeks umjetnika/ica performansa kao i osoba i životinja s njima životno-aktancijalno prožetima, ne nužno i vezanima”, veoma koristan (zapravo, nezaobilazan) za snalaženje u ovakvom izdanju. Ima li ova knjiga mana? Dakako, svatko tko je pisao ili priređivao tekst dulji od sto kartica zna da su propusti i greške neizbježni, no to je sada sekundarna tema. Autorica, inače, u zahvali zaslužnima moli sve čitatelje da joj uočene greške (dakako, dokle god je živa) jave na mejl adresu suzana@ief.hr.

Performans je, po svojoj konceptualnoj prirodi, smješten na sjecištu izvedbe, eksperimentalnog filma, proširenih medija, videoumjetnosti i srodnih fenomena, tako da će ova knjiga biti važna i ljubiteljima konceptuale, i svima koji se zanimaju za izvedbene prakse i za film i za likovnu umjetnost, na tragu poznatog i tek na prvi pogled paradoksalnog zapažanja da se eksperimentalni film i videoumjetnost približavaju likovnoj umjetnosti ponajviše tada kada se koriste izvedbenim postupcima. Performans je, u svijetu i u nas, dakako, nastao negdje na margini umjetničkog stvaralaštva no, kao što se može vidjeti i u ovoj knjizi, postupno se razvijao u pravcu svojevrsne kanonizacije. Nama iz filmske branše, recimo, Tomislav Gotovac (Antonio G. Lauer), Ivan Ladislav Galeta, Ivan Faktor, Šikuti Machine (odnosno Elvis Lenić), Dalibor Martinis i, dakako, Sanja Iveković (pa čak i Mario Kovač), među najpoznatijim su junacima ove knjige, no i njihov ćemo filmski ili videorad bolje razumjeti u kontekstu poetike performansa, koju su i oni doživljavali kao svoje prirodno okruženje i kojom su se služili i u stvaranju svojih pokretnih slika i u njihovoj javnoj prezentaciji. Ili, kao što autorica kaže u uvodu jednog od razgovora: “Sa Sanjom Iveković razgovaramo o njezinim performansima, s time da je performans uvijek bio samo jedan oblik njezina umjetničkog rada, odnosno o tome kako su performativni elementi u videoprodukciji i u videoinstalacijama bili i ostali važna karakteristika njezine umjetnosti” (str. 623). Dakle, mnoge će se struke (i njihovi studenti) služiti *Kronotopom hrvatskoga performansa*.

Nastala u vremenu kada se neke književne nagrade u Hrvatskoj ukidaju pod tragikomičnom izlikom manjka ozbiljnih izdanja u Hrvatskoj, trotomna knjiga Suzane Marjanić izgleda kao životno djelo autorice a, srećom, pred njom se nalaze još desetljeća rada. Od *Kronotopa hrvatskoga performansa* mnogi će ubuduće kretati u

bio gospodin potpuno sijede brade. Naravno, zapravo sam naletio na glumca Milivoja Beadera koji je “ponovno izveo” Gotovčevu neponovljivu izvedbu u režiji Marija Kovača, zaradivši (baš kao i Gotovac nekoliko desetljeća ranije) prekršajnu prijavu zbog svoje javne izvedbe.

svoja istraživanja, a s obzirom na sveobuhvatne vrline ove knjige, fenomenalan spoj sadržaja i forme, uz autoricu vrijedi istaknuti barem dio ostalih koji su zaslužni za njen uspjeh, primjerice dizajnere (i prelamače) Marka Hrastovca, Luku Reichera i Almu Šavar, dizajnera ovitka Darija Devića, art-direktorice Lanu Grahek, urednika građe i oblikovanja Damira Bralića, urednice izdanja Višnju Rogošić i Miroslavu Vučić i brojne druge uredničke i tehničke radnike.

Nikica Gilić

Glagoljaška Muka Kristova, odabrane kulturološko-filološke studije, ur. Antonija Zaradija Kiš i Mateo Žagar, Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Državni arhiv u Pazinu, Zagreb 2014., 237 str.

U godini 2014. izašla je pred čitatelje knjiga koja okuplja kulturološko-filološke studije čija je tema Muka Kristova u hrvatskoglagoljskim tekstovima od 14. do 15. stoljeća. Knjigu su objavila tri nakladnika: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku i Državni arhiv u Pazinu. Oni su, zajedno s urednicima i autorima tekstova, doprinijeli da nam dokumente iz vremena srednjega vijeka aktualiziraju u ovom našem 21. stoljeću. Svi obrađeni tekstovi nastali su u razdoblju koje nazivamo “zlatnim dobom hrvatskoga glagoljaštva” kada su, kako stoji u predgovoru ove knjige, “jezik i pismo bili ključni nositelji hrvatskoga identiteta: slavenskoga prema okružujućem latinitetu, a katoličkoga (po posebnoj uglatoj glagoljici) prema slavenskoj pismenosti koja se njegovala u okvirima pravoslavnih slavenskih crkava”.

Tijekom francusko-španjolskoga pasionskoga susreta u samostanu Monserrat 1982. godine oblikovana je ideja o europskom povezivanju njegovatelja Muke Kristove, a dvije godine kasnije ustanovljena je međunarodna udruga *Europassion*. Njen je utemeljitelj i počasni predsjednik bio gospodin Maurice Clos (1911.–2009.). Hrvatska udruga *Pasionska baština* utemeljena je 1991. godine, a članica *Europassiona* postaje 1998. godine. To je ujedno i godina od kada se na ovim prostorima održavaju znanstveni skupovi s temom pasionske baštine, svake druge godine. Do sada su održani skupovi na Hvaru i Korčuli, Zadru i Preku, Krku, Vukovaru, Boki kotorskoj, Sarajevu, Vitezu, Buškom blatu, Somboru i Pazinu. U knjizi *Glagoljaška Muka Kristova* okupljeni su tekstovi koji su objavljeni u zbornicima s tih skupova, s iznimkom dvaju tekstova.

Knjiga započinje tekstom Vesne Badurine-Stipčević pod nazivom “Mjesto Kristove Muke – GOLGOTA u hrvatskoglagoljskim biblijskim prijevodima”, koji je kraća verzija studije *Toponim Kalvarije u hrvatskim biblijskim prijevodima*. Autorica daje pregled prikaza Kristove Muke kako je vide evanđelisti Matej, Marko, Luka i Ivan. Posebno je obrađena armejska riječ *Golgota* – “Iubanja” – koja se prevodi nazivom

Calvariae locus (Kalvarija). Apokrifna legenda kaže da je Krist pokopan na istom mjestu gdje je pokopan Adam, te se tako povezuju Adamov grijeh i Kristova žrtva, tj. drvo života i Kristova smrt. U hrvatskim biblijskim tekstovima prilikom prevođenja toponima *Golgota*, odnosno *Kalvarija* isprepliće se više tekstualnih i jezičnih tradicija. Autorica nas podsjeća da se prema tekstološkim osobinama biblijskih perikopa misali dijele u dvije matice: sjevernu, krčko-istarsku nastalu u 12. stoljeću i južnu, zadrarsko-krbavsku iz prve polovice 14. stoljeća, pri čemu se južna skupina sve više udaljava od grčkog i staroslavenskog predloška, tj. postupno se približava Vulgatinim tekstovima. Ako promatramo nazive za Kalvariju u starijoj, sjevernoj skupini hrvatskoglagoljskih misala (*Vatikanski misal Borg. illir. 4, Ročki misal, Prvi i Drugi Ljubljanski misal i Kopenhagenski misal*), vidjet ćemo da se upotrebljavaju tuđice grčkog porijekla (*Golgota, Kranievo mjesto*). Za razliku od toga, u misalima južne skupine (*Misal kneza Novaka, Novljanski misal i dr.*) vidljivo je prilagođavanje latinskim predlošcima (*Kalvarie, Kalvarie mjesto, Kalvarievo mjesto*). Nadalje, autorica navodi kako glase prijevodi tog biblijskog toponima u *Pariškom zborniku, Bernardinovu lekcionaru*, u štokavskom (dubrovačkom) *Ranjininom lekcionaru, Zadarskom lekcionaru, Bandulavićevu lekcionaru*, koji je namijenjen bosanskim katolicima, kajkavskoj *Postilli* Antuna Vramca, Kašićevom i Katančićevom te Škarićevu prijevodu *Biblije*. Suvremeni hrvatski biblijski prijevodi (Stadlerov, Jeruzalemska Biblija, Šarićeva Biblija) odlučuju se za hrvatsku riječ *lubanja*. Na kraju članka autorica navodi sve nazive za mjesto Isusove Muke čime nas podsjeća na hrvatsku jezičnu raznolikost na primjeru samo jednog jedinog pojma.

Drugi tekst Vesne Badurine-Stipčević "Muka Kristova po Marku u hrvatskoglagoljskom Pariškom zborniku Slave 73" obrađuje navedeni tekst u odnosu na isti tekst u misalima: *Vatikanski Borg. illir. 4. s početka 14. stoljeća i Novakov misal iz 1368. godine*. Nizom primjera pokazala je tekstualne veze između navedenih misala i *Pariškog zbornika*. Zaključuje da se tekst u *Pariškom zborniku* bolje slaže s Mukom po Marku u *Novakovu misalu*, što upućuje na zavisnost zborničkog teksta od južne redakcije misala koja je redigirana prema latinskom predlošku. Osim utjecaja latinskog predloška, u tekstu Muke u *Pariškom zborniku* izražene su i jezične inovacije na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini. Autorica zaključuje da obrađivani tekst Muke po Marku nasljeđuje staroslavensku tradiciju te je spona prema mlađim, narodnim jezikom pisanim književnim spomenicima.

Marinka Šimić doprinijela je ovom *Zborniku* tekstem "Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima". Analizu je napravila na šesnaest misala, od čega je 14 rukopisnih i 2 tiskana. Muka po Mateju sastavni je dio Temporala, a pjeva se na Cvjetnu nedjelju. S obzirom na to da je Temporal najstariji i najstandardiziraniji dio misala, moglo se pretpostaviti da u proučavanim kodeksima neće biti većih jezičnih inovacija. Inovacije ipak postoje, i to zbog česte uporabe teksta koji se mnogo puta čitao i uglavnom su ga interpretatori znali napamet, a to je uzrokovalo pojavljivanje značajnih jezičnih raznolikosti u pojedinim misalima. Autorica istražuje koliko je u pojedinom tekstu očuvana staroslavenska jezična norma, tj. koliko je koji tekst pomlađen hrvatskim inačicama. Analizu je provela na fonološkoj razini pri čemu analizira poluglasove u različitim pozicijama, bilježenje *jata* i njegovu realizaciju u gramatičkim morfemima, zamjenicama, priložima i glagolima. Analizirala je i refleks glasa *ę*, slogotvorno *r* i *l*, suglasničke skupine *žd* i *čr*, slovo *č*, alternacije *f/p-v*, *v/b*,

grafijske geminate, palatalizacije i rotacizam. U svom zaključku iznosi jezične osobitosti odabranih misala koje mogu biti relevantne pri donošenju konačnih sudova o hrvatskoglagoljskim misalima i njihovim međusobnim vezama.

Mateo Žagar autor je teksta “Karakteristična grafijska rješenja u Muci Hrvojeva misala”. Premda je Hrvojev misal prepisan u okolici Splita, to nije prostor kojem je on bio namijenjen, a dokaz za to je činjenica da se glagoljička produkcija na tom prostoru više nije širila. Analizirajući grafijski Muku *Hrvojeva misala* autor je potvrdio visoku uređenost glagoljskog pisma kao ustavnoglagoljičkoga, i to na nekoliko razina: linijskoj razini, na planu ligaturne organizacije, kraćenja riječi, interpunkcije, uporabe majuskulnih slova i slovnoga inventara. Tako, među ostalim, govori o uporabi točkica između sintaktičkih cjelina koje nisu rezultat gramatičkog pristupa ortografiji, nego potreba da se olakša glasno čitanje. Znak križa koji je u tekstovima često u uporabi od 14. stoljeća oznaka je ulomaka koje govori Krist, odnosno pjevač njegovih riječi, a interpretirani su i ostali znakovi koji se javljaju u pojedinim misalima. Ujedno je predočio osnovne informacije o vizualnoj organizaciji hrvatskih, i to ustavnoglagoljičkih tekstova. Ovom je studijom autor čitateljima približio pulsiranje glagoljičkoga teksta i dio njegovog razvojnog puta.

Zajedno s Antonijom Zaradijom Kiš Mateo Žagar je autor još dvaju članaka. Prvi od njih je “Muka po Mateju u Hrvojevu misalu i Hvalovu zborniku: kulturološke, tekstološke, jezične i ortografske odrednice” u kojem nam autori predstavljaju *Hrvojev misal* kao vrhunsko djelo hrvatskoga glagoljaštva i *Hvalov zbornik* kao remek-djelo bosanskih krstjana. Razlike na u naslovu navedenim razinama svjedoče o različitim smjerovima širenja utjecaja staroslavenske baštine. Kao širi kontekst autori razmatraju rješenja iz Muke po Mateju iz *Vatikanskog misala illirico 4.* iz 14. stoljeća i *Assemanijeva evanđelistara* iz 11. stoljeća.

Drugi tekst istih autora je “Muka po Mateju u Parčićevu misalu: kulturološke i jezične odrednice”, koji je svojom tematikom svojevrsna nadopuna prethodnoj analizi. Autori analiziraju Muku po Mateju u tekstu koji je tristotinjak godina mlađi od *Hrvojeva misala*. Uspoređujući tekst Muke u *Parčićevu misalu*, *Assemanijevu evanđelistaru*, *Vatikanskom misalu illirico 4* i *Prvotisku misala* na leksičkoj, morfo(fono)loškoj i sintaktičkoj razini, ustanovili su da je Parčić namjerno redigirao tekst Muke prema tekstovima staroslavenskog kanona. Autori donose niz važnih zaključaka te nas upućuju na to da je namjera *Parčićeva misala* bila da se prijevod Evanđelja vrati na zajednički, sveslavenski početak, s blagim hrvatskim naznakama tako da je staroslavenska osnovica bila neprijeporna.

Zadnji tekst u knjizi, “Muka našega Gospodina – primjeri uglazbljenih tekstova iz tradicije glagoljaškoga pjevanja”, napisala je Gorana Doliner. Tekst naoko odudara od ostalih tekstova u knjizi, naime riječ je o glagoljskim tekstovima koji su se izvodili pjevanjem. Glagoljaško pjevanje sačuvalo se uglavnom usmenim prenošenjem tijekom 11. stoljeća kao posebno hrvatsko liturgijsko pjevanje prema zapadnom crkvenom obredu. To pjevanje traje usporedo s latinskim od 9. do 17. stoljeća, a održalo se i do danas. Ono se proučava na temelju sačuvanih dokumenata. Najstariji takav dokument datiran je iz 1177. godine kada je papa Aleksandar III. posjetio Zadar. Posebni znakovi vezani uz pjevanje pronađeni su u *Misalu kneza Novaka* iz 1368. godine, *Hrvojevu misalu* iz 1404. godine itd. Nadalje, autorica navodi imena istraživača koji su proučavali tu problematiku, kao i nazive srednjovjekovnih tekstova koji su proučeni,

a koji uključuju pobožne pjesme, drame, ali i poetske proze. U osnovnim je crtama pokazala kao se danas proučavaju glagoljaški napjevi i tako dala uvid u to zasad još uvijek nedovoljno istraženo kulturno bogatstvo. Posebno je istakla skupljače tog blaga, kao što su Franjo Kuhač, Božidar Širola, Izak Špralja. Svoj tekst zaključuje mišlju da tradicija glagoljaškog pjevanja svjedoči o neprekinutoj tradiciji crkvenog pjevanja na hrvatskom tlu, te da je upravo glagoljaško pjevanje izraz očuvanosti nacionalnog bića hrvatskog naroda, kojemu nisu smetale administrativne zabrane niti različiti službeni jezici kroz povijest.

Gotovo svi tekstovi u knjizi završavaju preslikom i transliteracijom tekstova koji se u pojedinom članku obrađuju, čime je omogućeno filolozima da se samostalno upuste u avanturu proučavanja nekog drugog segmenta glagoljičnih tekstova. Svaki je tekst popraćen literaturom koja omogućuje potpuniji uvid u dotadašnja proučavanja. I na kraju, knjiga je obogaćena slikovnim priložima u boji iz *Berlinskog misala* (1402), *Novakova misala* (1368), *Hrvojeva misala* (1404), *Hvalova zbornika* (1404), *Pariškog zbornika Code slave 73* (1375), *Vrbničkog 1. misala* (1456), *Vrbničkog 2. misala* (1462), *Senjskog misala* (1494) i *Ljubljanskog misala* (15. st.), čime se čitatelja, ili onoga tko je knjigu uzeo u ruke samo da je prolista, uvlači u svijet srednjega vijeka i Muke Kristove onako kako su je vidjeli i doživjeli ljubitelji riječi – pisane, izgovorene i otpjevane kao i likovni umjetnici onoga vremena. Današnjim čitateljima ostaje na izbor u koje će se područje čitanjem ove knjige upustiti i krenuti u vlastita istraživanja.

Tanja Kuštović

Iva Pleše, Pismo_poruka_mejl. Etnografija korespondencije, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2014., 277 str.

Maja Bošković-Stulli prva je u nas definirala svakidašnja pričanja kao živu komunikacijsku razmjenu koja tek uzgred proizvodi cjelovite, zaokružene priče kakve su običavali prikupljati folkloristi, dočim je Mirna Velčić pokušala opisati radikalne autobiografije kao rezultat (pisane i usmene) pripovjedne prakse čiji ishod također nisu cjelovite, sadržajne ni dobro strukturirane priče o osobnom životu, nego one koje nude očuđenije i istančanije razumijevanje kako života tako i pripovijedanja. Tom nizu sustavnog interdisciplinarnog promišljanja svakodnevnog narativne komunikacije “iz teorijske radionice IEF-a” pridružuje se i Iva Pleše studijom o epistolarnom diskursu koji je preživio značajne, ali ne, kako se često čuje, radikalne promjene našim ulaskom u digitalno doba. Da bi argumentirala tu tezu autorica

provodi sustavnu filološku analizu, to jest opisuje pojedina diskurzivna i žanrovska obilježja elektroničkih poruka i pisama (adresiranje/zaglavlje, znakovi smještenosti ili izmještenosti, uvodne i zaključne formule, način citiranja, individualno i grupno autorstvo, uporaba interpunkcijskih znakova). Međutim, spoznajno su važniji njezini uvidi proizašli iz etnografskog dijaloga s korisničkim stavovima i mišljenjima o funkciji i svrsi recentnog elektroničkog dopisivanja koje, od samog početka, oscilira između javne, poslovne i privatne korespondencije. Upravo su razmišljanja autoričinih korespondentica – ravnopravnih i intelektualno suverenih su-dionica ovog pionirskog istraživanja o bliskoj prošlosti naše sadašnje “ukopčanosti” u globalni medijski prostor – presudna za odbacivanje postmoderne dokse koja tvrdi da se pisanje (uključujući i pisanje pisama) u kasnom kapitalizmu “lagano kreće ka izopačenosti, krajnosti smisla, [čistom] tekstu” (R. Barthes).

Ova pregledna, promišljena, metodična i jasno napisana knjiga, kroz pet poglavlja i tri *postscriptum* dodatka, u potpunosti ispunjava ciljeve koje si je zadala autorica – objašnjava zašto su “etnologija bliskog” i “etnografija komunikacije” jednako prikladne ako ne relevantnije za istraživanje osobne (elektroničke) prepiske od filologije, donosi kratku povijest pisama, dnevnika i terenskih bilješki kao važnih sastavnica antropološkog i etnografskog rada, a potom kroz komparaciju vlastitih *mejlova* i prethodnih epistolarnih praksi izdvaja stalna i varijabilna obilježja pisma s obzirom na osnovne komunikacijske elemente (adresat, adresant, vrijeme i mjesto, pohrana, funkcionalna i stilistička obilježja). Potom zaključuje da se odnos blizine i daljine, konkretnih i “virtualnih” adresa, sinkronosti i asinkronosti, jednosmjerne i mnogostruke upućenosti pisama/poruka uvelike promijenio u digitalnom dobu, ali su neka imanentna obilježja epistolarnog diskursa ostala srodna onima iz prethodnih razdoblja i omogućila njegovu revitalizaciju u multimedijalnom okružju sve sofisticiranijih korisničkih sučelja. Umjesto da lamentira nad *imejlizmima*, osiromašenju jezika i degradaciji pravopisnih normi u elektroničkoj prepisci, Iva Pleše potvrđuje pretpostavku da nagli razvoj komunikacijskih sredstava – kojem svjedočimo kroz cijelo 20. stoljeće, a posebice nakon masovne upotrebe IT mrežne tehnologije – jača neke, a slabi druge komunikacijske prakse i funkcije te potiče nove oblike usmenosti i pismenosti, nove oblike autorstva i recepcije izvan uvriježenih kategorija formalnog i neformalnog, individualnog i kolektivnog, osobnog i društvenog. Sklonost takvom dijalektičkom promišljanju proizvela je važan zaključak da epistolarnu praksu nije zadesila “smrt autora” niti “smrt medija”, nego je mnogoliko i razgranato elektroničko dopisivanje potvrdilo kako je pismo “medij s izrazito prilagodljivim obilježjima” koje se i nadalje uspješno prilagođava promjenama načina i konvencija pisanja (komuniciranja) uz pomoć umreženih kompjutera i mobilnih uređaja koji nam svakodnevno smanjuju “prostor privatnosti”, ali i šire prostor javnog djelovanja.

Nakon što je opisala prilagodljivost kao temeljno formalno svojstvo epistolarnosti, autorica se usredotočila na intrinzični element koji tvori istinski poticaj za pisanje drugom. Naime, riječ je nezamjenjivoj ulozi pisanja pisama, ali i drugih autobiografskih žanrova, za (samo)oblikovanje osobnosti ili (samo)ispisanje jastva. Na taj je način vječnu raspravu o dominantno monološkom ili dijaloškom karakteru pisama (kako suvremenih *mejlova* tako i nekadašnjih pisama, poslanica i listina) “presjekla” etnografski utemeljenim zaključkom kako je i kod e-pisama na djelu “suptilna igra pisanja za sebe i pisanja za drugoga” jer kod iste osobe (adresata) u

istom danu, ali s različitim adresantima, može dominirati usmjerenost na drugoga ili pak ispovjedno pisanje “za sebe”. Zbog te imanentne dvojnosti epistolarnog diskursa, provizorna podjela e-pisama na *prava* i *neprava* pisma, na “poslovne poruke” nasuprot autorefleksivnim “dnevničkim” i “putničkim” *mejlovima* uzmiče pred važnijom dilemom – koju na različite načine rješavaju historiografija i etnologija te književna teorija – u kojoj mjeri spoznaje o subjektivnosti, fikcionalnosti i autoreferencijalnosti pisama utječu na njihov status (dokumentarnih) povijesnih izvora. Naime, status pojedinih “izvora” u pojedinim disciplinama, ili preciznije, u pojedinim teorijskim školama, ne ovisi toliko o karakteru tih izvora koliko o pitanjima koja im istraživač postavlja. Kombinirajući filološko-komunikološku analizu vrijedne i mnogostruko zanimljive korespondencije poznatih osoba iz hrvatskog književnog i javnog života te metodu autorefleksivne etnografije, Iva Pleše nam nije samo pobudila strast za čitanjem pisama “slavnih ljudi”, nego je dala autorski glas i dignitet svojim dugogodišnjim korespondenticama i prijateljicama kao predstavnicama “običnih ljudi” pred koje nove komunikacijske mogućnosti stavljaju sve veće izazove. Ozbiljnost i kompleksnost razmišljanja tih intelektualki o polimorfnosti elektroničke prepiske, o promjeni stavova i vrijednosti koje uz nju vežemo (od emocionalnog povezivanja do osviještene potrebe dokumentiranja i arhiviranja vlastitog života) te o društvenoj odgovornosti koju svi akteri u međusobno sučeljenom mrežnom prostoru dijele, budi vjeru u emancipacijski potencijal novih starih epistolarnih praksi i važnost budućih etnografskih studija naše “digitalne baštine”.

Renata Jambrešić Kirin

Jelena Ivanišević, Povijesni rječnik hrvatskog kulinarstva, A-M, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2015., 442 str.

Kada se razmišlja o hrani, na nekoj osnovnoj razini, ona podrazumijeva tvar koja održava organizam na životu i služi za nadoknadu energije. No, različite društvene promjene i razvoj prehrambenih studija stvorili su dodatna značenja koja nadograđuju osnovnu razinu hrane kao supstancije. Roland Barthes piše o paradigmi *polisemije hrane* koja se počinje inkorporirati u sve više situacija koje ona sama počinje označavati. Hrana poprima karakter polisemije, tj. dolazi do promjene njezina značenja kroz vrijeme što dovodi do stvaranja njezine dvostruke vrijednosti: hrana mora biti hranjiva, ali mora biti i protokol – ona ima neprestanu potrebu transformiranja sebe u situaciju te na jednoj razini predstavlja i mentalni okvir nacije. I u hrvatskim se znanstvenim krugovima može pratiti razvoj svijesti o hrani, koja danas

poprima značenje nematerijalne kulturne baštine (usp. Melanija Belaj. 2013. "Food Research in Croatian Ethnology". *Traditiones* 42/1). Što prehrambene navike, nazivi namirnica i sama hrana govore o mentalnom okviru *naše* nacije i kakva joj se sve značenja pridaju, možda najbolje otkriva kompleksan i zanimljiv *Povijesni rječnik hrvatskog kulinarstva* Jelene Ivanišević.

U Hrvatskoj je istraživanje hrane/prehrambenih navika usko povezano s etnološkim istraživanjima i samim počecima etnologije. Melanija Belaj u članku "Food Research in Croatian Ethnology" analizira nekoliko faza razvoja prehrambenih studija u hrvatskoj znanosti, ističući kako gotovo do 90-ih godina traje deskriptivna faza u istraživanju prehrane, a od 90-ih hrvatska istraživanja počinju korespondirati sa svjetskim istraživačkim projektima. Razvija se nov pristup kulturi prehrane koji je orijentiran na sociokulturalne aspekte. Hrana tako postaje simbolička, virtualna, iskustvena, emocionalna i konvencionalna dimenzija kulture.

O potonjim dimenzijama hrane indirektno piše i Nives Rittig-Beljak, u predgovoru rječniku, navodeći kako se isticanje identiteta i autentičnosti jedne nacije proteže i na hranu. Hrana tako postaje kolektivna imaginacija koja nudi obrise određenog mentalnog okvira zbog čega konzumiranje hrane nije samo set više ili manje svjesne motivacije, nego i realni znak među pripadnicima društva (usp. Roland Barthes. 1997. "Toward a Psychosociology of Contemporary Food Consumption". U *Food and Culture: A Reader*. P. van Esterik i C. Counihan, ur. New York: Routledge). Znanstveno je istraživanje Jelene Ivanišević najbolje svjedočanstvo o odnosima hrane i društva, tj. ono korespondira s definicijom hrane kao sustava komunikacije.

Povijesni rječnik hrvatskog kulinarstva nastajao je od 2007. godine u okviru projekta *Kultura prehrane u ozračju društvenih promjena 20. i 21. stoljeća* čiji je cilj izraditi povijesni rječnik kulinarske terminologije, oslanjajući se na izvore napisane na dijalektima i na standardnom hrvatskom jeziku od 16. do 20. stoljeća. Jelena Ivanišević je pripremila prvi svezak s građom od slova A do slova M, a istraživanje temelji na nekoliko izvora: *Akademijinu rječniku*, *Rječniku hrvatskog jezika* (V. Anić), *Rječniku stranih riječi* (B. Klaić), kuharskim priručnicima, stručnoj literaturi i terenskom istraživanju, koje je i najkompleksniji dio toga projekta.

Rječnik obiluje dijalektalizmima i posuđenicama uz mnoga lokalna i regionalna obilježja hrane, a sama autorica ističe kako se često, od sela do sela, isti prehrambeni proizvodi različito imenuju ili ista riječ označava nekoliko različitih stvari. Uz navedena obilježja, rječnik je bogat i govornim jezikom jer je *jezik kuhinje*, kako navodi autorica, jezik privatnog prostora te je vezan uz privatnu sferu, no upravo istraživanja, kao što je ovo Jelene Ivanišević, ukazuju na širenje diskursa o hrani i na javni prostor u kojemu hrana postaje povijesno proizvedena i promjenljiva kategorija, konstrukt koji nije fiksni i stabilan. Toga je svjesna i sama autorica jer je svojim istraživanjem željela ukazati kako je kuhinja *dinamično* mjesto, a nadodala bih, i mjesto povezano sa sistemom ukusa pomoću kojeg se konstituiraju razredi opozicija, kako to navodi Barthes. Prostor je kuhinje tako jednim dijelom vezan i uz polje moći jer se unutar njega stvara ukus koji je, kako navodi Pierre Bourdieu, odraz društvenih i ekonomskih čimbenika, a čime se dijelom potvrđuje Foucaultova teorija o moći kao difuznoj i sveprisutnoj.

U svojem predgovoru rječniku, osim što ističe kako je ovaj svezak tek početak, autorica navodi i kako je svijet prehrane beskrajn kao i svijet riječi. Paradoksalno,

svijet je prehrane upravo sastavljen od svijeta riječi o čemu svjedoči i Barthesova semantička rekonstrukcija (ili kako on to naziva *gramatika* hrane) povezana s modelom *signifiant – signifié* F. de Saussurea te s njim povezanim Ogden-Richardsonim semantičkim (semiotičkim) trokutom. *Povijesni rječnik hrvatskog kulinarstva*, kao jedna od mogućnosti istraživanja paradigme *prehrambenih studija*, osim što ukazuje i otkriva različita značenja koja se pridaju hrani i time je pokušavaju povezati s određenim okvirom i značenjem, on i sam tako sudjeluje u proizvodnji *umjetnih* značenja koja se pridaju kulturi prehrane. Jelena Ivanišević to i naglašava govoreći kako *korisnike* rječnik neće “nužno odvesti u beskonačnost, ali sigurno hoće u neko novo iskustvo kušanja i pripremanja hrane te [će] utažiti akademsku, stručnu, profesionalnu, svakodnevnu žeđ za znanjem o hrvatskom kulinarstvu”.

Povijesni rječnik hrvatskog kulinarstva dokazuje da je hrana puno više od supstancije, stvari, riječi i znaka; ona je sustav komunikacije, polje moći, mjesto stvaranja ukusa, zaseban mikrokozmos unutar različitih društvenih i kulturnih dimenzija.

Martina Jurišić